

COĞRAFIYA

DƏRSLİK

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin,*
sözləri *Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Famil Ələkbərov
Nərminə Seyfullayeva
Yelena Şabanova

Coğrafiya

Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik (2-ci hissə)

©Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0International (CC BY-NC-SA 4.0)

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az saytında əlçatandır. Bu nəşrin məzmunundan istifadə edərkən sözügedən lisenziyanın şərtlərini qəbul etmiş olursunuz:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törəmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtlərilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi trm@arti.edu.az və derslik@edu.gov.az elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

6

2-ci hissə

TƏBİƏTİ KƏŞF EDİRƏM

5

5.1. Təbiətdəki müxtəliflik

6

- Yer kürəsinin təbii mənzərəsi 8
- Təbiətdə hansı komponentlər var? 10
- Təbii komponentlər fərqli mənzərələr yaradır 14
- Dəyərləndirmə 15

5.2. Təbiət bir sistemdir

16

- Təbii sistemin formalaşması 18
- Fotosintezin coğrafiyası 20
- Manqır meşələri lokal təbii sistemdir 22
- Dəyərləndirmə 23

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

24

YURDUMUZUN TƏBİƏTİNƏ SƏYAHƏT

25

6.1. Ölkəmizin təbiətini tanıyaq

26

- Təbiətimizin zənginlikləri 28
- Azərbaycan təbiətinin formalaşması 30
- Şirvan qoruğu nə üçün yaradıldı? 32
- Dəyərləndirmə 33

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

34

DÜNYA BİZİM EVİMİZDİR!

35

7.1. Yer kürəsinin sosial mənzərəsi

36

- Sosial həyat nədir? 38
- Fərdlər sosial həyatın əsasıdır 40
- Ailə kiçik dövlətdir 42
- Cəmiyyət sosial həyatın əsas hissəsidir 44
- Dövlət cəmiyyətin siyasi qurumudur 46
- Novruz şənlikləri 48
- Dəyərləndirmə 49

7.2. Cəmiyyətin inkişafında qurumların rolu

50

- İş mühiti və sosial həyat 52
- Qeyri-hökumət təşkilatları 54
- Şirkətlərin sosial həyatdakı rolu 56
- Dəyərləndirmə 57

7.3. Lokal və qlobal əlaqələr

58

- Vətəndaşın vəzifələri 60
- Milli məsuliyyət hissi 62
- Dünya həqiqətən də böyükdürmü? 64
- Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə münasibətləri 66
- Dəyərləndirmə 67

Ümumiləşdirici tapşırıqlar

68

SÖZLÜK

69

BÖLMƏ

5

TƏBİƏTİ KƏŞF EDİRƏM

Ətrafınızdakı təbii mənzərəni necə şərh edə bilərsiniz?

Sazan balıqları qidalarını suyun səthindən əldə edir. Bəzən su hövzələrində bu balıqların kütləvi surətdə sudan havaya tullandığını müşahidə etmək olar. Sazan balıqları sudan 4 metrədək yuxarı tullana bilirlər. Bu hövzələrin üzərində xeyli sayda quşlar uçuşur. Balıqlar havaya tullanarkən çox vaxt quşların yeminə çevrilirlər. Bu qeyri-adi hadisə son illərdə Amerika sahillərində böyük marağa səbəb olub. Foto həvəskarları ondan çəkiliş üçün faydalanırlar. Çinin şərqində isə balıqçılar bundan ov məqsədilə istifadə edirlər. Balıqçılar və başqa şəxslər əraziyə yaxınlaşan zaman sazan balıqları reaksiya verirlər.

- Sazan balıqlarının sudan yuxarıya tullanmasının səbəbləri nə ola bilər?
- Belə bir hadisəyə rast gəlmisinizmi?
- Şəkildə təbiətin hansı komponentlərini görürsünüz?
- Bu komponentlər arasında hansı əlaqələr var?
- Şəkildə gördüyünüz komponentlərin Yer planeti üçün əhəmiyyəti nədir?

Dərsə başlarkən

Türkiyə fərqli təbii mənzərələrlə zəngin ölkədir. Bu, ölkənin yerləşdiyi məkanla əlaqədardır. Ölkə həm Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayır, həm də dörd dənizin əhatəsində yerləşir. Ərazisi, əsasən, dağlıqdır.

A

Türkiyənin peykdən görüntüsü

Havalar istiləşdikcə gölün suyu azalır. Bu zaman suyun tərkibində olan duzun miqdarı artır və göl bənövşəyi rəngdə görünür. Qışda isə göldə suyun səviyyəsi artır. Suyun duzluluğu azaldığına görə rəngi maviyə çalır. Tuz gölündə balıq yoxdur. Lakin buradakı mikroorqanizmlər quşları, xüsusilə də flaminqoları cəlb edir. Tuz gölü flaminqoların bala çıxardığı məkanlardan biridir.

B

Tuz gölü

Tuz gölü çökəklikdə yerləşir. Dərinliyi 5 metrə qədər olan bu gölə iki kiçik çay tökülür. Lakin göldən çay başlamır. Bu ərazilərə ilboyu yağıntı az və əsasən, qışda düşür. Havanın çox isti olması gölün səthində güclü buxarlanmaya səbəb olur.

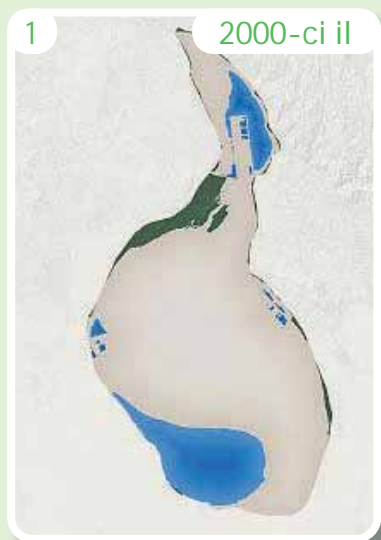

C

Fəaliyyət

- 1 A şəklində əsasən Tuz gölünün yerləşdiyi ərazinin xüsusiyyətlərini necə təsvir edə bilərsiniz?
- 2 Tuz gölünün B və C şəkillərindəki təsvirini müqayisə edin. Bu təsvirlərdə su hansı rənglərdədir?
- 3 Sizcə, nə üçün C şəklində flaminqo quşları olsa da, B şəklində yoxdur?
- 4 Tuz gölündə suyun duzlu olmasının səbəbi nə ola bilər?
- 5 Tuz gölünün rəngi hansı səbəbdən dəyişir?

Tuz gölünün yerləşdiyi ərazi quraqdır. Son illərdə gölün sürətlə quruması müşahidə olunur. Mütəxəssislər bunun səbəbini gölə tökülən iki çaydan suvarma məqsədilə istifadə olunmasında görürlər. Xüsusilə yay aylarında suyun səthi duz qatı ilə örtülür. Buxarlanma nəticəsində hər il yaranan yeni duz qatı bu sərvətin heç vaxt tükənməyəcəyinə zəmanət verir.

Tuz gölünün xəritə-sxemi

Göldə qalınlığı 30 sm-ə çatan duz təbəqəsi yaranır. Güclü küləklər nəticəsində duz ətrafa yayılır. Gölün ətrafında şoranlıqlar əmələ gəlir. Bu torpaqlar əkin üçün yararlıdır. Belə torpaqlarda heç nə bitmir.

Tuz gölü ətrafında üç böyük duz mədəni vardır. Bu mədənlərdə duz yığılır, təmizlənir və qablaşdırılır. Türkiyədə duza olan tələbatın çox hissəsi bu mədənlər vasitəsilə təmin olunur.

Tuz gölü sahilləri

Tuz gölündə duz istehsalı

- 6 Şəkil D-də 1 və 2-ci xəritə-sxemləri müqayisə edin. Suyun azaldığı istiqamətə görə göl dibinin relyefinə dair fikir söyləyin.
- 7 Gölə tökülən çaylardan istifadə olunmasının qadağan edilməsinin hansı müsbət və mənfi nəticələri ola bilər?
- 8 E şəklinə və mətnə əsasən torpaqların şoranlaşmasının nəticələrini təhlil edin.
- 9 F şəklinə və mətnə əsasən Tuz gölünün ölkənin duza olan tələbatının böyük hissəsini ödəyə bilməsinin səbəblərini izah edin.
- 10 D şəklinə E təsvirində olan ərazilər necə göstərilmişdir?

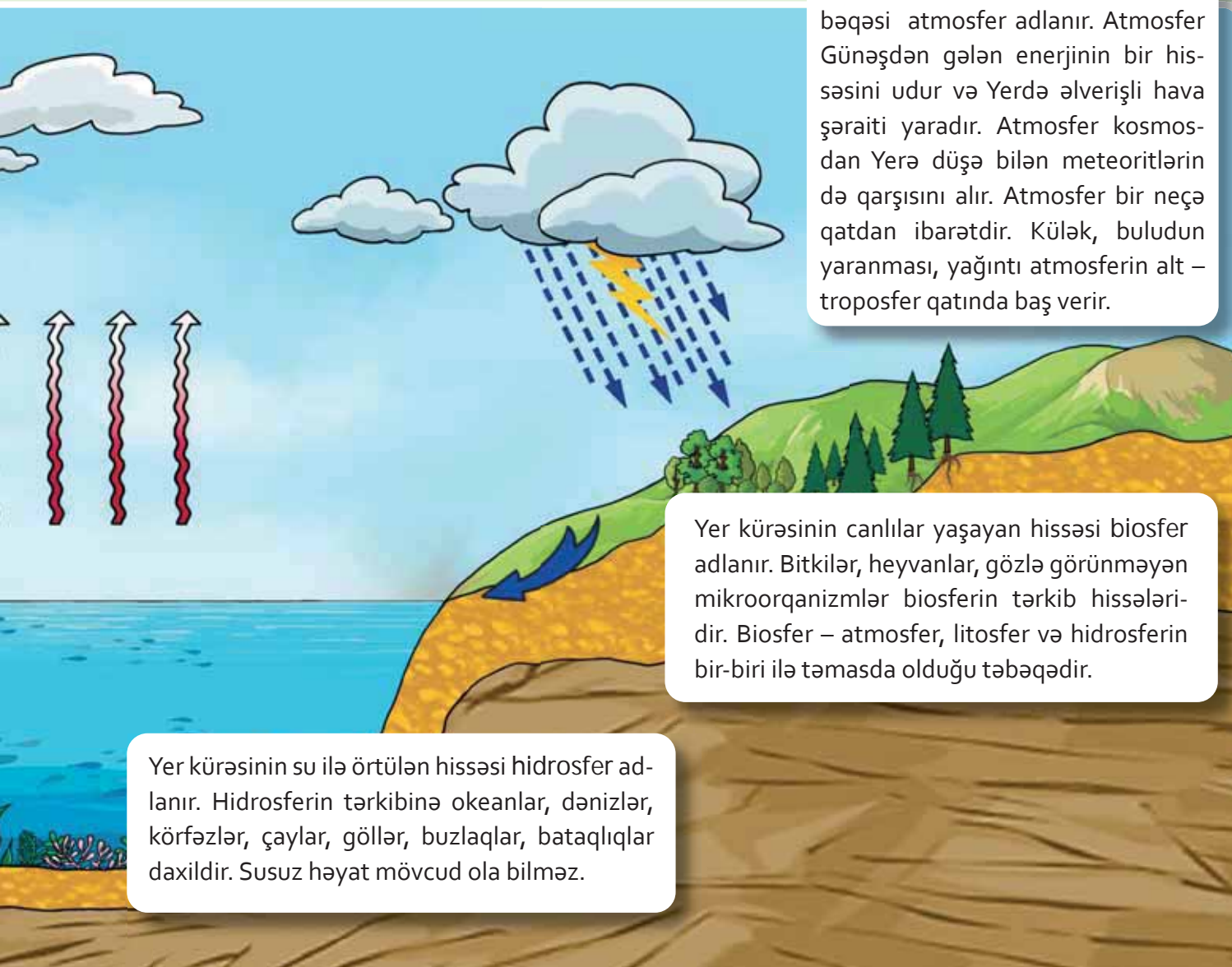

Təbiət böyük miqyasda Yer kürəsini, lokal miqyasda isə ətraf mühiti əhatə edir. Rel-yef, süxurlar, iqlim, su, torpaq, bitki və heyvanlar aləmi təbii komponentlərdir. Təbiətdəki müxtəlif komponentlər – dağlar, düzənliklər, hava, çaylar, göllər, meşələr, bitki və heyvanlar aləmi sıx qarşılıqlı əlaqədədir.

Yerin üst bərk qatı litosfer adlanır. Dağlar, düzənliklər, çökəkliklər, süxurlar litosferin təbii komponentləridir. İnsanların istifadə etdikləri faydalı qazıntılar litosferdən çıxarılır. Zəlzələ və vulkan hadisələri burada baş verir.

Fəaliyyət

- 1 Şəklə əsasən litosferi təsvir edin.
- 2 Litosfer hansı komponentlərdən təşkil olunmuşdur?
- 3 Litosferin təbiətdə əhəmiyyəti nədir?
- 4 Mətnə əsasən atmosferin əhəmiyyətini izah edin.
- 5 Atmosfer olmasaydı, Yer səthində nə baş verərdi?
- 6 Atmosferdə hansı hava hadisələri baş verir?

Yer planetini əhatə edən hava təbəqəsi atmosfer adlanır. Atmosfer Günəşdən gələn enerjinin bir hissəsini udur və Yerdə əlverişli hava şəraiti yaradır. Atmosfer kosmosdan Yerə düşə bilən meteoritlərin də qarşısını alır. Atmosfer bir neçə qatdan ibarətdir. Külək, buludun yaranması, yağıntı atmosferin alt – troposfer qatında baş verir.

Yer kürəsinin canlılar yaşayan hissəsi biosfer adlanır. Bitkilər, heyvanlar, gözlə görünməyən mikroorqanizmlər biosferin tərkib hissələridir. Biosfer – atmosfer, litosfer və hidrosferin bir-biri ilə təmasda olduğu təbəqədir.

Yer kürəsinin su ilə örtülən hissəsi hidrosfer adlanır. Hidrosferin tərkibinə okeanlar, dənizlər, körfəzlər, çaylar, göllər, buzlaqlar, bataqlıqlar daxildir. Susuz həyat mövcud ola bilməz.

- 7 Şəklə əsasən hidrosferi təsvir edin.
- 8 Hidrosfer hansı komponentlərdən təşkil olunmuşdur?
- 9 Hidrosfer olmadan Yer kürəsini necə təsəvvür edirsiniz?
- 10 Biosferin atmosfer, hidrosfer və litosferdən ən mühüm fərqi nədir?
- 11 Komponentləri cədvələ uyğun qruplaşdırın.

1. Quşlar	2. Dağ	3. Çay	4. İnsan	5. Külək
6. Çökəklik	7. Temperatur	8. Okean	9. Bitki	10. Göl

Litosfer	Atmosfer	Hidrosfer	Biosfer

A

Relyef formaları süxurlardan təşkil olunmuşdur. Süxurların tərkibində dəmir, qızıl, mis, gümüş, almaz və s. ola bilər. Relyefin müxtəlifliyi süxurların bərkliyindən asılıdır. Adətən, yumşaq süxurlara düzənlik, bərk süxurlara isə dağlıq relyefdə rast gəlinir. Süxurlar küləyin, suyun, buzun təsiri ilə aşınır, xırdalanır və ətrafa səpələnir.

B

Süxurların tədqiq edilməsi

C

Torpaq nümunəsi

Litosfer

Yer səthi dağlar, düzənliklər, təpələr, çökəkliklər və başqa formalardan ibarətdir. Yer səthindəki bütün bu nahamarlıqların cəmi relyef adlanır. Bu nahamarlıqlar relyefin formalarıdır. Relyef litosferdə baş verən proseslər – zəlzələ, vulkan və s. nəticəsində yaranır. Onun formalaşmasına külək, yağış, sular, buzlaqlar da təsir edir.

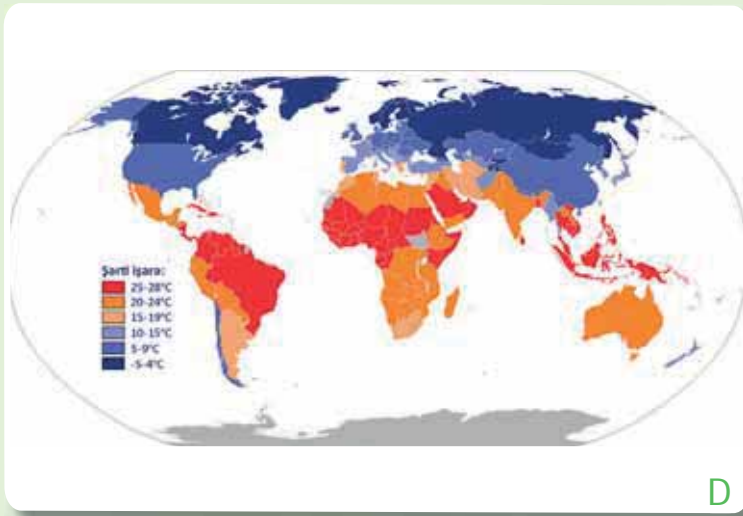

Relyefin müxtəlifliyi

Torpaq Yerın üst münbit qatıdır. Torpaq bitki və heyvan orqanizmlərinin çürüntülərinin aşınmış süxurlara qarışması ilə əmələ gəlir. Torpaqlar litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosferin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır.

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən litosferə aid hansı fikirləri söyləmək mümkündür?
- 2 A və B şəkillərini necə əlaqələndirmək olar?
- 3 B şəklində müxtəlif rənglərin olmasını nə ilə izah edə bilərsiniz?
- 4 B və C şəkillərinin arasında hansı əlaqə var?
- 5 Relyef və süxurlar atmosfer, hidrosfer, biosfer olmadan mövcud ola bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.

D

Atmosfer

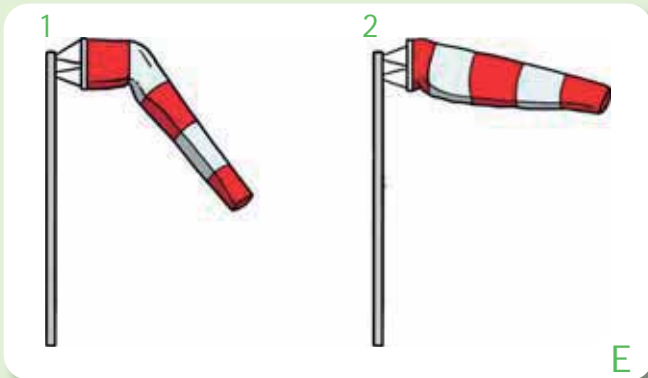
Havanın temperaturu Günəşdən gələn enerji hesabına yaranır. Temperatur ekvator dan qütblərə doğru dəyişir. Havanın temperaturu ilboyu və günboyu fərqli olur. Havanın temperaturu ərazinin relyefindən asılı olaraq da dəyişir: hündürlüyü yüksək olan ərazilərdə temperatur aşağı olur.

Yer kürəsində temperaturun paylanması

Külək atmosferin aşağı qatında havanın üfüqi istiqamətdə hərəkətidir. Havanın hərəkətinə birbaşa olmasa da, Yer səthindəki temperatur fərqi təsir göstərir. Küləklər havadakı qaz və toz hissəciklərini, həmçinin bitkilərin toxumlarını ətrafa yayır, dənizdə dalğa yaradır.

Rütubət havada olan su buxarıdır. Havada su buxarı çox olduqda yağış, qar, dolu və s. şəklində Yer səthinə düşür. Havanın temperaturu və rütubəti arasında sıx əlaqə var. İsti və rütubətin çox olduğu ərazilərdə bitki aləmi daha zəngin olur. Hər hansı ərazidə rütubətin azlığı oradakı bitki və heyvanlar aləminin kasıb olmasının başlıca səbəbidir.

E

"Külək torbası"

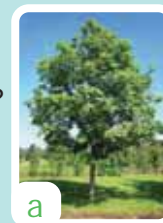

F

Rütubətin paylanması

- 6 E şəklində "külək torbası"nın 1 və 2 vəziyyətlərini a və b şəkilləri ilə uyğunlaşdırın.
- 7 D şəklinə əsasən hansı qitələrdə soyuq ərazilərin olmadığını söyləmək olar?
- 8 Xəritə-sxemdəki məntəqələri D şəklinə əsasən cədvəl üzrə qruplaşdırın.

isti	mülayim	soyuq

a

b

İzahetmə

Okeanlar Yer kürəsinin quru hissələrini əhatə edən, bir-biri ilə əlaqəsi olan iri su sahələridir. Dənizlər, körfəzlər, boğazlar okeanların tərkib hissələridir. Okean suları duzlu olur.

A

Okeanlar

Göllər okean və dənizlərlə əlaqəsi olmayan qapalı su hövzələridir. Yağıntılar, bulaqlar, çaylar hesabına qidalanan göllər həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə yaranır. Göllərin suyu içməli və duzlu ola bilər. Göldən çay başlayırsa, həmin gölün suyu içməli, heç bir axarı olmadıqda isə duzlu olur.

C

Göl

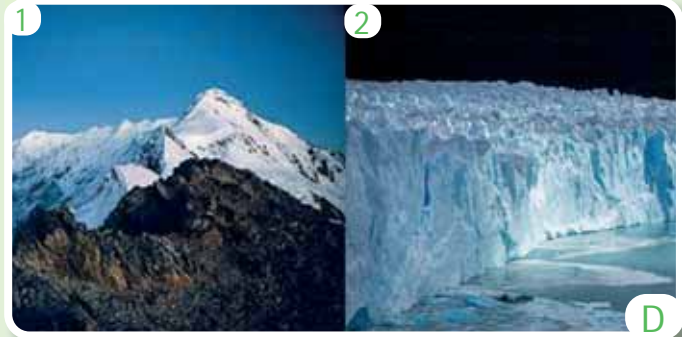
Çaylar atmosfer, litosfer və hidrosferin arasında əlaqələndirici rol oynayır. Çaylar hündür yerlərdən başlayıb aşağıya doğru axır və sonda okeanlara, dənizlərə, göllərə tökülür. Yağış, qar, buzlaq və yeraltı sularla qidalanan çaylarda suyun səviyyəsi ilboyu müxtəlif ola bilər.

B

Çay

Buzlaqlar quruda və su üzərində suyun donması hesabına yaranır. Yer kürəsində qütblərə yaxın ərazilərdə və hündür dağların zirvələrində yayılmışdır.

Buzlaqlar

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən hansı okeanların arasında birbaşa əlaqənin olmadığını müəyyən edin.
- 2 A şəklinə əsasən hər bir okeanın əhatə etdiyi qitələri müəyyənləşdirin.
- 3 B şəklinə əsasən atmosfer, litosfer, biosfer arasında hansı əlaqənin olduğunu deyə bilərsiniz?
- 4 B və C şəkillərindəki su obyektlərini müqayisə edin.
- 5 D təsvirində 1-ci və 2-ci şəkilləri müqayisə edin.

Mikroorqanizmlər gözlə görünməyən canlı varlıqlardır. Bakteriyalar, mikroskopik göbələklər, yosunlar belə canlılara aiddir. Mikroorqanizmlər Yer kürəsində həyatın yaranmasında, tələf olmuş orqanizmlərin çürüyərək torpağa qarışmasında, digər canlıların qidalanmasında iştirak edir.

Mikroorqanizmlərin mikroskop altında görünüşü

Bitkilər təbiətin canlı komponentləridir. Onlar Yer kürəsində relyef və hava şəraitindən asılı olaraq yayılmışdır. Bitkilər günəş işığı və istiliyi, su, torpaq qatı olmadan inkişaf edə bilməz.

Bitkilər aləminin müxtəlifliyi

Heyvanlar aləmi də təbiətin canlı komponentlərinə aiddir. Onların yayılması bitkilər kimi təbiətin digər komponentləri ilə əlaqəlidir.

Kenquru

- 6 E şəklinə əsasən bitkilərin fərqli olmasının səbəblərini izah edin.
- 7 F şəklindəki mikroorqanizmlərin təbiətdəki roluna aid hansı nümunələri söyləyə bilərsiniz?
- 8 G şəklində təsvir edilən heyvan haqqında nə bilirsiniz? Bu heyvan hansı qitədə yaşayır?
- 9 Cədvələ uyğun olaraq təbiət komponentlərindən nümunələr yazın.

canlı

cansız

LAYİHƏ

* Torpaq, süxur, yaxud bitki nümunələrindən birinin kolleksiyasını toplayın və onun xüsusiyyətlərinə aid təqdimat hazırlayıb nümayiş etdirin.

Cənubi Amerikada Amazon meşələrini "planetin ağciyərləri" adlandırırlar. Bu meşələr atmosferin oksigenlə təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada bitkilərin sıxlığı cəngəllik yaratmışdır. Heyvanlar aləmi say çoxluğu və növ müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Amazon meşələrinin mərkəz hissəsindən bol sulu Amazon çayı axır. Çayın sahillərində və hamar yerlərdə bataqlıqlar, çökəklik ərazilərdə isə göllər geniş yayılmışdır.

A

Amazon meşələri

Afrikada yerləşən Sahara dünyada ən böyük səhəradır. Burada bitki və heyvanlar çox deyil. Sahara, əsasən, qumla örtülmüş susuz ərazidir. Gecə və gündüz arasında temperatur fərqi çox böyükdür. Bu səbəbdən süxurlar kiçik hissələrə parçalanır. Bitkilər istiyə və susuzluğa davamlıdır. Saharada güclü küləklər əsir. Bu zaman yaranan "qum fırtınaları" toz hissəciklərini min kilometrə məsafəyə yaya bilir.

B

Sahara səhrası

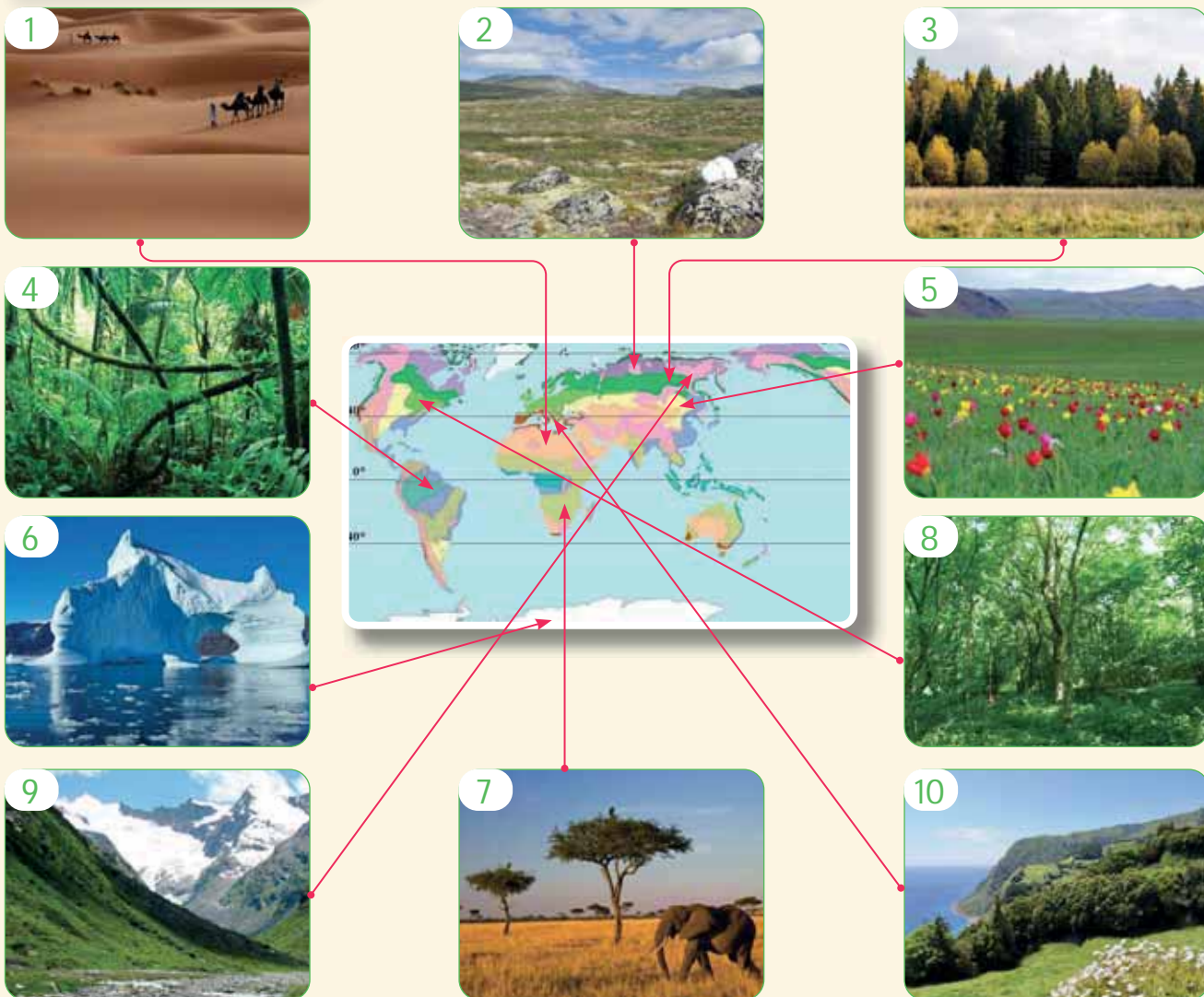
Fəaliyyət

- 1 A şəklində təsvir edilən ərazinin təbiəti haqqında hansı fikirlər söyləyə bilərsiniz?
- 2 B şəklində təsvir edilən ərazinin təbiəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
- 3 Amazonda cəngəlliklərin yaranması hansı amillərlə bağlıdır?
- 4 Cədvəldə A və B şəkillərindəki ərazilərin təbiətinə aid xüsusiyyətləri müəyyən edin.

Xüsusiyyətlər	Amazon	Sahara
1. Havanın temperaturu yüksəkdir.		
2. Su çatışmazlığı var.		
3. Yağıntı il ərzində az düşür.		
4. Bitkilər susuzluğa davamlıdır.		
5. Zəngin bitki və heyvanlar aləmi mövcuddur.		
6. Buludlu hava şəraiti üstünlük təşkil edir.		
7. İnsanların yaşaması üçün əlverişli deyil.		

Dəyərləndirmə

1 Şəkillərin nömrələrini cədvəldə uyğun xanalara qeyd edin.

Səhra	Cəngəllik	Buzlaq	Tundra	Çöllər	Savanna	Dağlıq ərazilər	Subtropik meşələr	İynəyarpaqlı meşələr	Enliyarpaqlı meşələr

2 Xəritə və şəkillərə əsasən:

- Sıx cəngəlliklərin harada yayıldığını müəyyən edin. Onların yayılma səbəbləri nə ola bilər?
- Səhrələrin olduğu qitələri müəyyən edin.
- İynəyarpaqlı ağaclar dünyanın hansı qitələrində yayılmışdır?
- Enliyarpaqlı meşələrin təbii komponentlərini necə təsvir edə bilərsiniz?
- Çöllər hansı qitələrdə daha geniş yer tutur?
- Buzlaqlar harada yayılmışdır?
- Dağlıq ərazilər hansı qitələrdə daha geniş yer tutur?

5.2 TƏBİƏT BİR SİSTEMDİR

Dərsə başlarkən

A

"Biosfer-2"nin kənardan görüntüsü

edirdilər ki, Günəş işığı laboratoriyanın daxilində bitkilərin inkişaf etməsinə imkan verəcək, yaşıl yarpaqlar laboratoriyanı oksigenlə zənginləşdirəcək, içəridəki həşərat və mikroorqanizmlər bitkilərin çiçəklərini tozlandıracaq.

"Biosfer-2" üçün gözlənilən proqnozlar özünü doğrultmadı. Bir neçə həftə ərzində mikroorqanizmlər və həşəratların sayı kəskin şəkildə artdı, oksigenin miqdarı isə azaldı. İçəridə olan tədqiqatçılar boğulmağa başladılar. Alimlər təcrübənin şərtlərini pozub içəriyə oksigen verməyə məcbur oldular.

1991-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Arizona ştatında nəhəng təcrübə laboratoriyası quraşdırıldı. Məqsəd "Qapalı mühitdə həyat mövcud ola bilərmi?" sualına cavab tapmaq idi. "Biosfer-2" adlandırılan laboratoriyanın içərisində səhra, meşə, kollar, çöl təbiəti yaradılmışdı. Buradakı "göl" və "çaylar" təbiətdə olduğu kimi idi, hətta süni külək də əsirdi. Laboratoriyada yerə qalın və münbit torpaq qatı tökmüşdülər. Buraya 3000-dən çox bitki və heyvan növü yerləşdirildi. Laboratoriyada 8 nəfər tədqiqatçı işləyirdi. Onlar iki il müddətində qapalı mühitdə qalmalı və xarici mühitlə yalnız internet vasitəsilə əlaqə saxlamalı idilər. Alimlər "Biosfer-2"də problemin olmayacağını düşünürdülər.

Onlar belə hesab

B

"Biosfer-2"nin daxili görünüşü

Fəaliyyət

- 1 "Biosfer-2"də təbiətin hansı komponentləri yaradılmışdı?
- 2 "Biosfer-2"də yaradılan komponentlər arasında əlaqə yarandı mı? Fikrinizi əsaslandırın.
- 3 Sizcə, nə üçün bu laboratoriya "Biosfer-2" adlandırılmışdı?
- 4 A və B şəkillərinə nəzər salın. "Biosfer-2" laboratoriyasının qurulmasında hansı materiallara üstünlük verilmişdi? Bunun səbəbi nə ola bilər?
- 5 Fikrinizcə, "Biosfer-2" laboratoriyasında gözlənilən proqnozlar nə üçün özünü doğrultmadı?

"Biosfer-2" laboratoriyasının quraşdırılmasına xeyli miqdarda xərc çəkilsə də, gözlənilən nəticə əldə edilə bilmədi. Təcrübəçilər üçün içməli su və qida problemi yarandı.

Həftələr keçdikcə içəridə başqa problemlər də yaranmağa başladı. Gündüzlər "Biosfer-2" kompleksinin daxilində buxarlanan su şüşə tavanı örtür, sonra isə yağış kimi yerə tökülürdü. Bu, ilk olaraq, "səhra" ekosisteminin pozulmasına səbəb oldu. Qarışqa və tarakanların sayı kəskin artdı. Alimlər təbiətdə küləyin daim müxtəlif sürət və istiqamətdə əsdiyini nəzərə almamışdılar. Bu səbəbdən ağacların budaqları qırılmağa başladı.

"Biosfer-2" kompleksində səhra

Hazırda "Biosfer-2" kompleksi elmi-tədqiqat mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Yüzlərlə təcrübəçi burada tədqiqatla məşğul olur. Bura eyni zamanda Arizonanın ən məşhur turizm məkanlarından biridir.

"Biosfer-2" kompleksində meşə

"Biosfer-2" kompleksində turistlər

6 "Biosfer-2" laboratoriyasında Günəş işığının azalmasına səbəb nə ola bilərdi? Bu nə ilə nəticələndi?

7 Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

Səbəb	Nəticə
1.	Səhra landşaftı pozuldu.
2.	Günəş işığı azaldı.
3.	Ağacların budaqları qırıldı.

8 Təcrübə nəticəsində D şəkildəki meşədə hansı dəyişikliklər baş verdi? Bunun səbəbi nə idi?

9 Sizcə, yenidən belə bir təcrübə aparılsa, nəticələr "Biosfer-2" layihəsindəki kimi olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

A

Ən böyük təbii sistem Yer kürəsinin özüdür. Bu sistem litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosferin bir-biri ilə əlaqəsi nəticəsində yaranmışdır.

B

Meşə təbii sistemi

Təbii komponentlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıq təbii sistem yaradır. **Təbii sistem** ətraf mühitdəki hava şəraiti, su, relyef, süxurlar, torpaq, bitki, heyvanlar aləmi, mikroorqanizmlərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Məsələn, meşənin yaranmasında torpaq, rütubət, istiliyin kifayət qədər olması zəruridir.

Yer kürəsi təbii sistemdir.

Yer kürəsində təbii sistemlərə aid süxur dövrənini nümunə göstərmək olar. Bu dövrəni yaradan səbəb temperatur, su, külək, canlı komponentlərdir. Süxur dövrəni süxurların yaranması, parçalanması, daşınması, toplanması və torpaqların yaranmasını əhatə edir.

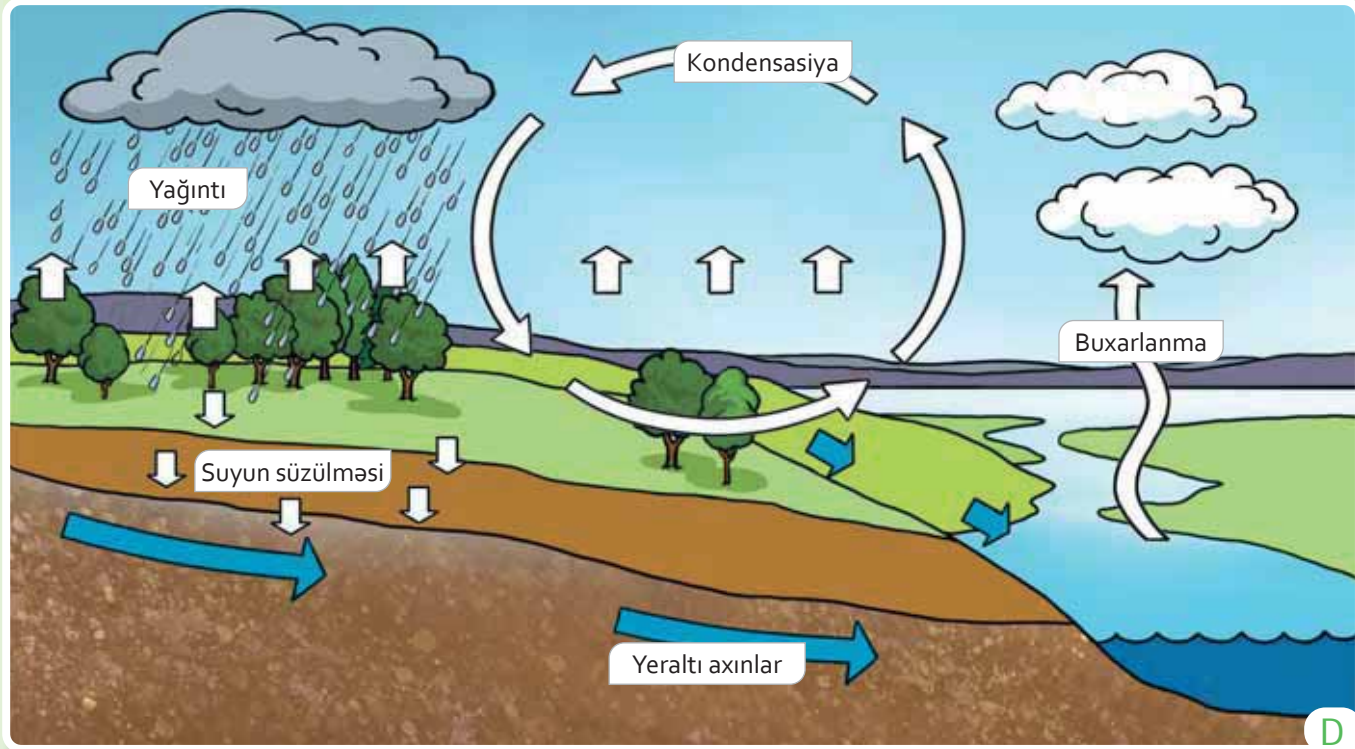
C

Süxurların dövrəni

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən nə üçün Yer planetinin bir sistem adlandırıldığını şərh edin.
- 2 B şəklinə əsasən meşənin canlı aləmin hansı növləri üçün yaşayış yeri olduğunu müəyyənləşdirin.
- 3 C şəklinə əsasən süxur dövrəninə mahiyyətini izah edin.
- 4 B və C təsvirlərindəki təbii sistemlərin oxşar əlamətlərini müəyyən edin.
- 5 B şəklində təsvir edilən meşənin ağacları kəsilərsə, bu, orada yaşayan canlılara necə təsir edər?

Hidrosferdə baş verən su dövrünü planetdə həyatın varlığı üçün mühüm amildir. Günəş yer səthini qızdıraraq suyun buxarlanmasına səbəb olur. Suyun səthindən havaya qalxan buxar müəyyən hündürlükdə soyuyaraq maye və bərk hala çevrilir. Sonra yağıntı kimi səthə düşüb çaylar və yeraltı sular vasitəsilə yenidən okeanlara qayır.

Su dövrünü

Biosfer bütün təbii komponentlərin birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranır və maddələr dövrünü əmələ gətirir. Burada canlı və cansız komponentlər həyat üçün əlverişli mühit yaradır. Belə mühitdə canlı aləmin "qida zənciri" yaranır. Süxurların, suyun, bitki və canlı aləmin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan maddələrin təbiətdə dövr etməsinin səbəbi Günəş enerjisi və Yer daxili istiliyidir. Yerdə canlı və cansız təbiətin yaranmasında fotosintez prosesinin də rolu böyükdür.

6 D şəklinə əsasən tapşırıqları yerinə yetirin və sualları cavablandırın.

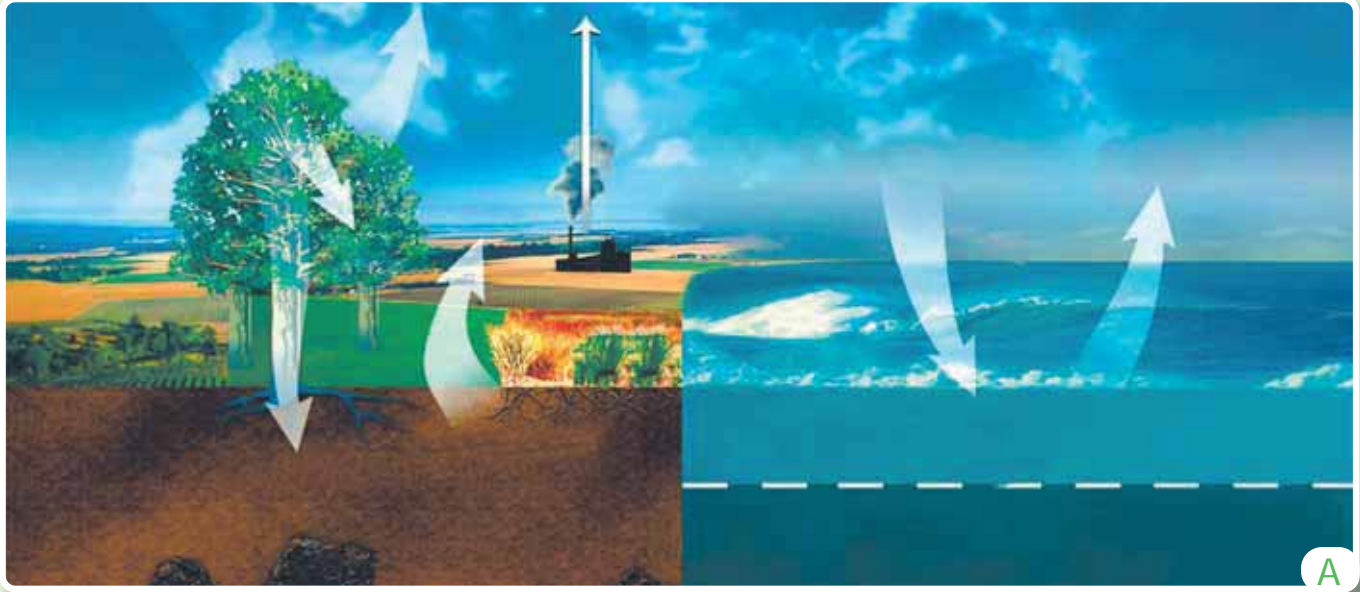
- Su dövrünün mahiyyətini şərh edin.
- Suyun hansı mənbələrdən buxarlandığını təyin edin.
- Suyun təbiətdə 3 halının harada yayıldığını söyləyin.
- Su dövründə çayların rolu nədən ibarətdir?
- Su dövründə bitkilərin rolunu qiymətləndirin.

İzahetmə

FOTOSİNTEZİN COĞRAFIYASI

Yer planetində baş verən ən mühüm təbii proseslərdən biri də fotosintezdir. Fotosintez prosesində bitkilər Günəş enerjisindən istifadə edərək qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələr hazırlayır. Bu zaman əmələ gələn üzvi maddələr bitkilərin müxtəlif orqanlarına daşınaraq ehtiyat halında toplanır. Bu çox əhəmiyyətlidir. Çünki toplanan maddələr otlayan canlıların, həmçinin insanın qidasını təşkil edir.

Fotosintez prosesi atmosferin qaz tərkibi üçün də əhəmiyyətlidir. Çünki fotosintez zamanı həm də oksigen əmələ gəlir və ətraf mühitə yayılır. Yer kürəsində oksigenin əsas mənbəyi okeanlardakı yosunlarda gedən fotosintez prosesi hesab edilir. Suyunun tərkibində duzun miqdarı çox olan okeanlarda, yaxud buzla örtülü qütbətrafı ərazilərdə yosunların miqdarı az olduğuna görə orada fotosintez zəif gedir.

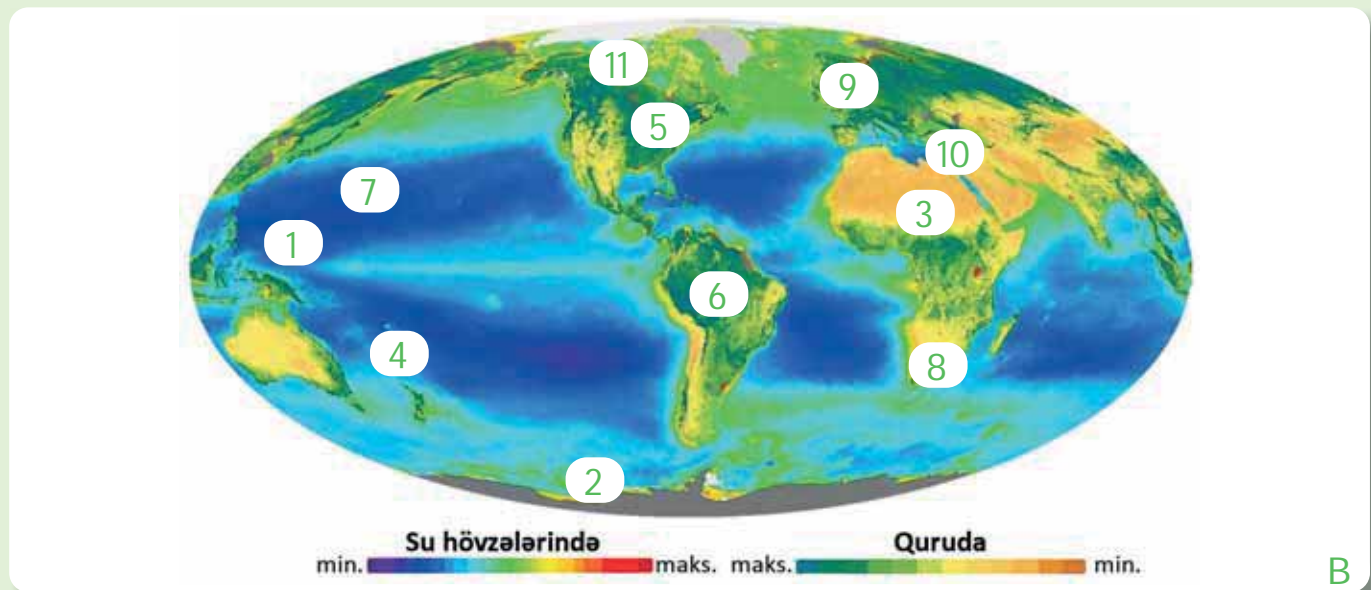
Fotosintez prosesi gedən bitkilər torpağın əmələ gəlməsi prosesinə də ciddi təsir göstərir. Bitkilərin kök sistemi Yer səthinin üst qatında olan sükurların parçalanmasında iştirak edir. Parçalanmış sükura qarışan çürümüş bitki və canlı qalıqları torpaqəmələgəlmənin əsasını təşkil edir. Bitkilərin kök sistemləri çox vaxt torpağın eroziyasının və sürüşməsinin də qarşısını alır.

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən suallara cavab verin:
  - a) mühitdə baş verən prosesləri şərh edin;
  - b) fotosintez prosesinin mahiyyətini izah edin;
  - c) atmosferin qaz tərkibində fotosintezin rolunu təhlil edin.
- 2 Yer kürəsinin su səthindən atmosfərə daha çox oksigen daxil olur. Səbəbini izah edin.
- 3 Fotosintez prosesi olmasaydı, təbiətdə hansı dəyişiklik baş verərdi?
- 4 Atmosferdə karbon qazının miqdarı getdikcə çoxalır. Sizcə, bunun səbəbi nədir?
- 5 Karbon qazının artması hansı təhlükələrə səbəb ola bilər? Bununla bağlı hansı fikirlər söyləyə bilərsiniz?

Fotosintez prosesi Yer kürəsinin hər yerində eyni intensivliklə getmir. Bitki örtüyü daha zəngin olan ərazilərdə – Amazon meşələrində, Asiyanın cənub-şərqində, Afrikanın mərkəzi hissələrində fotosintez prosesi daha intensivdir. Lakin Şimali Afrikada, Mərkəzi və Cənub-Qərbi Asiyada, yəni bitki örtüyünün zəif olduğu ərazilərdə fotosintez zəif gedir. Fotosintezin baş verməsi üçün Günəş işığı vacib olduğuna görə nisbətən qaranlıq və zəif işıqlı ərazilərdə bu proses zəifləyir. Məsələn, Yer kürəsinin qütbətrafi ərazilərində ilin yarısı qaranlıq olduğundan fotosintez zəif gedir.

Dünyada baş verən qlobal problemlər fotosintez prosesinin intensivliyinə mənfi təsir göstərir. İqlim dəyişiklikləri, insan fəaliyyəti nəticəsində havanın çirkənməsi, meşələrin qırılması, əkin sahələrinin azalması və müxtəlif ekosistemlərin məhv edilməsi kimi hallar Yer üzünün müəyyən ərazilərində fotosintez prosesinin zəifləməsinə səbəb olur.

B

Yer kürəsində fotosintezin paylanması

6 B şəklinə əsasən cədvəli tamamlayın.

Fotosintezin sürətli olduğu ərazilər	Fotosintezin zəif olduğu ərazilər

7 Fotosintez prosesinin daha çox baş verdiyi ərazilərdə bunun səbəbini izah edin.

8 Fotosintez prosesinin daha az baş verdiyi ərazilərdə bunun səbəbini aydınlaşdırın.

9 Mətnə əsasən fotosintezin Yer planeti üçün əhəmiyyətinə dair fikirlərinizi söyləyin.

10 Yer atmosferini baş verə biləcək faciədən qorumaq üçün insanlar nə etməlidirlər?

Manqr meşələri

Ağacların kökü duzlu suyu özünə çəkir. Nəticədə dəniz canlılarının çoxalması, balıqların kürü tökməsi, dəniz mirvarilərinin yaranması üçün təbii əlverişli mühit formalaşır. Zəngin canlılar aləmi quş və yırtıcıların ov məqsədilə bura toplaşmasına səbəb olur. Manqr meşələri karbon qazını qurudakı meşələrə nisbətən daha çox udur. Onların qırılması dünyada global istiləşməni daha da sürətləndirə bilər.

Çimərliklərə atılan plastik qablar manqr meşələri üçün böyük təhlükədir. Zibil tullantıları canlı aləmi məhv edir. Yerli insanlar yanacaq və tikinti materialı kimi ağacları qırır, onlardan qayıq hazırlamaq üçün istifadə edirlər. Həddən artıq balıq ovu buradakı təbii sistemi təhlükə altına salır.

Madaqaskar adasında Menabe bölgəsinin sahilboyunda, su ilə qurunun kəsişdiyi ərazilərdə manqr meşələri geniş yayılmışdır. Meşələrdə ağacların mürəkkəb kök sistemləri var. Onlar sahilləri nəhəng dəniz dalğalarından qoruyur. Dalğaların gətirdiyi qum və dəniz tullantıları köklərə ilişib qalır. Bu ərazilər dəniz canlılarının bir hissəsi üçün qida və sığınacaq yeridir. Onlar fırtınalar zamanı burada gizlənilir.

Manqr meşələrinin yayıldığı ərazilər

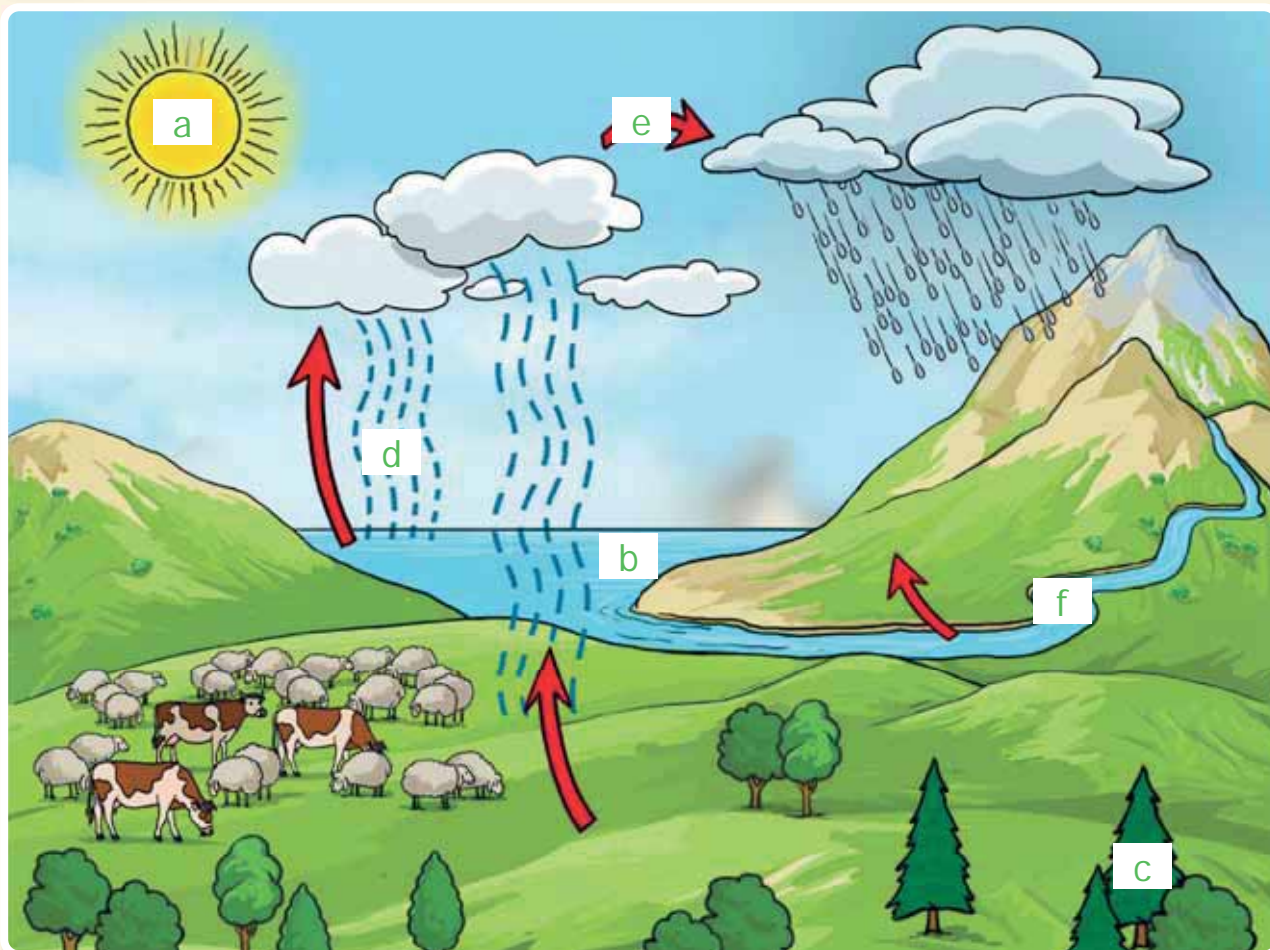
Manqr təbii sistemi

Fəaliyyət

- 1 A şəkildə təsvir edilən meşələrin digər meşələrdən hansı fərqləri var?
- 2 B xəritəsində manqr meşələrinin yayıldığı əraziləri müəyyən edin.
- 3 C sxemində təsvir edilən manqr meşələrinin lokal təbii sistem kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərini izah edin.
- 4 D şəkildə manqr meşələrinə aid hansı problemi görürsünüz və onun nəticələri nə ola bilər?
- 5 D şəkildə təsvir edilən vəziyyəti tarazlaşdırmaq üçün hansı təklifləri irəli sürə bilərsiniz? Fikirlərinizi müzakirə edin.

Dəyərləndirmə

1 Boş yerlərə verilən sözlərdən uyğun olanı müəyyən edin.

su, qarşılıqlı əlaqə, zavod tüstüsü, quru, tükənmək

Yer kürəsində mövcud olan bütün təbii komponentlər bir-biri ilə .....

Bir komponentin məhv edilməsi digərlərinin ..... səbəb ola bilər.

Atmosferə daxil olan karbon qazının mənbəyi canlı aləm, ..., meşə yanğınlarıdır.

Günəş enerjisi, ... və ..... canlılar üçün həyat mənbəyidir.

2 Şəkilləki hərflərin mənasını müəyyən edin və ifadələrdə uyğun boşluqlara yazın.

a) Komponentlərin varlığı və vəziyyəti ..... asılıdır.

b) Okeanlarda ..... oksigen mənbəyidir.

c) Quruda oksigen atmosferə ..... daxil olur.

d) ..... su dövrəsinin ilkin mərhələsidir.

e) Su səthindən buxarlanan su ..... vasitəsilə quru üzərinə aparılır.

f) Su dövrəsində əlaqələndirici komponentlərdən biri .....

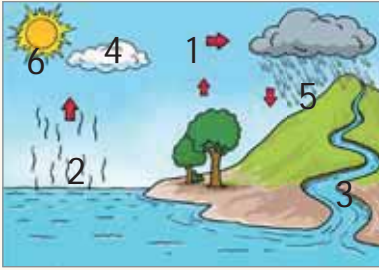
ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Komponentləri cədvələ uyğun qruplaşdırın.

1. Dağ	2. Meşə	3. Dəniz	4. Çəmənlik
5. Quşlar	6. Süxurlar	7. Dalğa	8. Su

Canlı	Cansız

2. Şəkildə suyun dövrəni təsvir edilib. Mərhələlərin nömrəsini düzgün ardıcılıqla yazın.

3. Sual işarəsinin yerinə hansı qazın adı yazılmalıdır?

4. Uyğunluğu müəyyən edin.

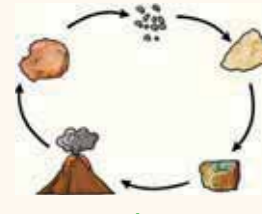
1 Qida zənciri

2 Fotosintez prosesi

3 Süxur dövrəni

a

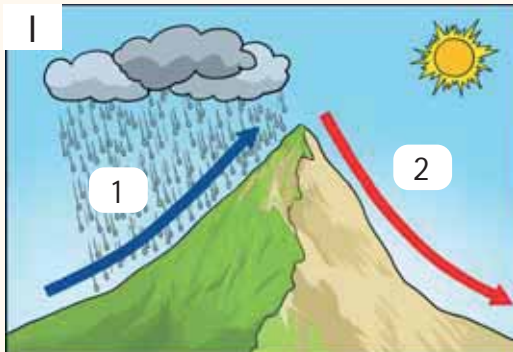

b

c

5. Şəkillərin dağın hansı yamacına aid olduğunu müəyyən edin.

BÖLMƏ

6

TƏBİƏTİNƏ SƏYAHƏT

Vətəni tanımaq üçün nə etmək lazımdır?

Şəkildə tuqay meşələri təsvir edilmişdir. Bu meşələr Kür çayı boyunca rütubətli torpaqlarda yayılmışdır. Onları Azərbaycanın "Amazon meşələri" adlandırırlar. Burada qovaq, palıd, qarağac, tut, söyüd kimi ağaclar çox sıx yayılıb və kolluqlar artıq keçilməz olub. Bir neçə on il əvvəl yanacaq məqsədilə və pambıq əkmək üçün tuqay meşələrində ağacların xeyli hissəsi qırılmışdı. Nəticədə bu meşələrdə bir vaxtlar yayılmış çöl qabanları, tülkü, dovşan, qırqovul, göyərçin, turac, qaratoyuq və digər heyvanlar artıq yoxa çıxmışdır. Ərazidəki torpaqlar yararsız hala düşmüşdür. Hazırda tuqay meşələri özünü sürətlə bərpa edir, lokal təbii sistem yenidən əvvəlki şəklinə qayır.

- Şəkildə görünən tuqay meşələri nə üçün "Amazon meşələri"nə bənzədilir?
- Tuqay meşələrinin təbiətinə dair hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?
- Ölkəmizin digər ərazilərindəki hansı təbii sistemləri nümunə göstərə bilərsiniz?
- Sizin yaşadığınız ərazinin təbii sistemini necə təsvir edərdiniz?

6.1 ÖLKƏMİZİN TƏBİƏTİNİ TANIYAQ

Dərsə başlarkən

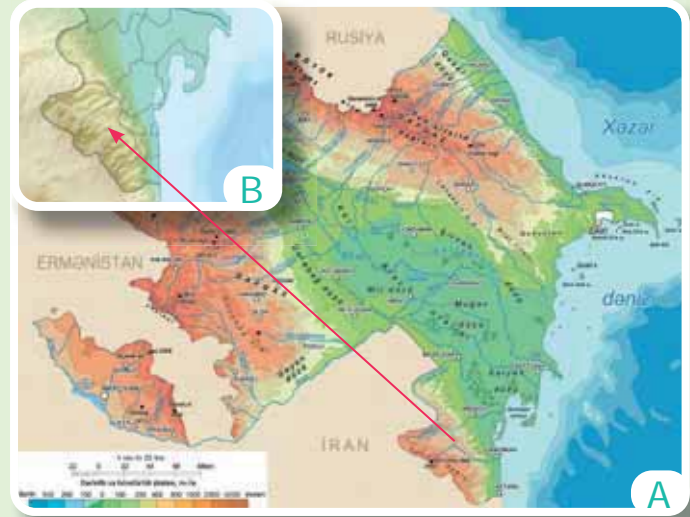
Lənkəran və ətraf rayonların təbiəti Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqlidir. Bura Talış dağları, Lənkəran düzənliyi və Xəzər dənizinin bir-birinə çox yaxın yerləşdiyi, rəngarəng təbii sistemlərin qovuşduğu məkandır. Dağların ətəklərində xeyli sayda bulaqlar var. Temperaturu 45-47°C olan isti bulaqlar da çoxdur.

Lənkəran meşələrində dünyada nadir bitkilər siyahısında olan və yalnız burada bitən dəmirağac yayılmışdır.

Dəmirağac meşəsi

Lənkəran qiymətli çay bitkisi plantasiyaları ilə məşhurdur. Burada kivi, limon, feyxoa, portağal, naringi, qreypprut və digər sitrus meyvələri əkilən sahələr də geniş ərazilər tutur.

Azərbaycanın fiziki xəritəsi

Qış aylarında milyonlarla köçəri quş Xəzər sahilində yerləşən Qızılağac Milli Parkında məskunlaşır.

Lənkəran ölkəmizdə qara rəngli qumlu çimərliklərin olduğu yeganə sahillərə malikdir.

Qızılağac Milli Parkı

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən B ərazisinin Azərbaycanın hansı hissəsində yerləşdiyini müəyyən edin.
- 2 B şəklinə əsasən suallara cavab verin:
  - a) Dağların hündürlüyü tədricən hansı istiqamətə doğru artır?
  - b) Lənkəran bölgəsində yağıntının miqdarının çox olmasında Talış dağlarının hansı rolu ola bilər?
- 3 Bu bölgənin meşələrində hansı nadir ağac növünə rast gəlmək olar?

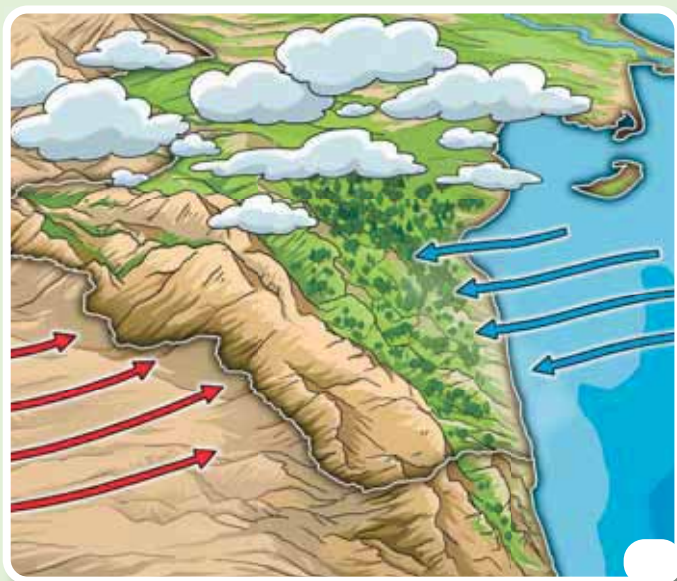

Dağlarda havanın temperaturu hündürlüyə qalxdıqca aşağı düşür. Hava qışda soyuq, yayda sərin olur. Yağıntılarının miqdarı müəyyən hündürlüyə qədər artır və sonra da azalır. Belə hava şəraiti dağlıq ərazilərdə meşələrin yaranmasına imkan verir. Talış dağlarının isə ölkəmizdə olan digər dağlardan fərqli təbiəti vardır.

Talış dağları

Burada yağıntılar, əsasən, dağların düzənliyə qovuşan hissəsinə düşür. Yağıntılar daha çox qış aylarında müşahidə edilir.

Talış dağlarında yaranan təbii sistem

Lənkəran ərazisində yağıntının paylanması

- 4 C şəklindəki meşədə ağacların gövdələri mamır bağlamışdır. Sizcə, bu nəyin əlamətidir?
- 5 D şəklinə və mətnə əsasən Qızılağac qoruğunun təbiətini şərh edin.
- 6 F xəritə-sxeminə əsasən E şəklindəki dağın dənizə tərəf olan yamacının təbiətini müəyyən edin.
- 7 F şəklinə əsasən aşağıdakı sualları izah edin.
  - a) İsti və quru küləklərin hansı tərəfdən əsdiyini müəyyən edin və səbəbinə dair fikirlərinizi söyləyin.
  - b) Rütubətli küləklər hansı tərəfdən əsir və nə üçün bu küləklər yağıntı gətirir?
  - c) Hər iki külək hansı təbii sistemlərin yaranmasına səbəb olur?
- 8 G şəklinə əsasən a və b məntəqələri arasında yağıntının miqdarının necə dəyişdiyini müəyyən edin.

A

Xızı dağları

B

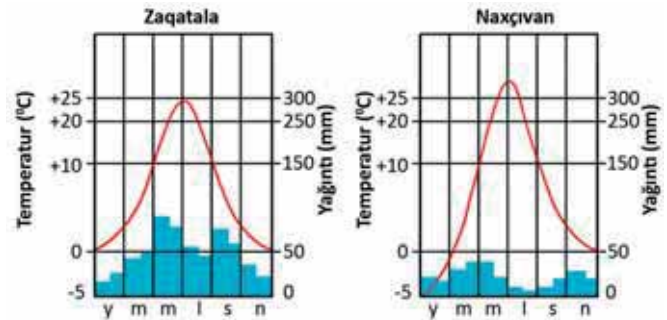
Duzdağ

Azərbaycanda hava şəraiti ərazinin yerləşdiyi hündürlükdən, dənizə yaxın olmasından asılı olaraq kəskin fərqlənir. Məsələn, Ucar rayonu ərazisində havanın temperaturu $+36^{\circ}\text{C}$ olduğu halda, eyni vaxtda Şahdağda qar olur. Ölkə ərazisinə yağıntıların düşməsində də müxtəliflik var. Naxçıvana ilboyu 271 mm yağıntı düşdüüyü halda, Zaqatalada 1036 mm-ə çatır.

Azərbaycan ərazisinin şimalında, qərbində və cənubunda dağlar yerləşir. Ölkənin şimal hissəsində yerləşən Xızı dağlarının çox maraqlı görüntüsü var. Bu onların rənginin qırmızı, tünd-qəhvəyi və çəhrayı olmasıdır. Buna səbəb qayalardakı süxurların tərkibində olan dəmirli birləşmələrdir. Dağların hündürlüyü çox deyil. Belə rəngli dağlara dünyanın müxtəlif ölkələrində (Çində, Peruda) rast gəlmək olar.

Naxçıvandakı Duzdağ müasir dövrün nadir mağaralarından biridir. Bura qalınlığı 8-9 m-ə çatan duz örtüyünün içərisindəki boşluqdur. Mağaranın uzunluğu 300 m-ə qədərdir. Mağara 110 metr dərinlikdə yerləşir. Hesablamalara görə, Duzdağda 130 milyon tondan çox duz ehtiyatı var. Bu duz həm də müalicəvi əhəmiyyətə malikdir.

Zaqatalada və Naxçıvanda temperatur və yağıntının ilboyu dəyişməsi

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən dağların qeyri-adi görüntüsünə dair fikirlərinizi şərh edin.
- 2 B şəklinə və mətnə əsasən Naxçıvandakı Duzdağ mağarasının mövcudluğu hansı təbii amillərlə bağlı ola bilər?
- 3 C şəklindəki qrafiklərə əsasən temperatur və yağıntının ən çox və ən az olduğu ayları müəyyən edin.
- 4 C şəklinə əsasən Zaqatalada və Naxçıvanda yağıntının miqdarının hansı təbii sistem yarada biləcəyinə dair mülahizələrinizi söyləyin.

Azərbaycanda ən böyük göl Sarısu gölüdür. Kür çayının sahilində yerləşir. Sarısu gölündən Kür çayına axın vardır. Gölün sahillərindəki qamışlıq və bataqlıqlarda qış aylarında 300 minədək köçəri quş qışlayır. Sarısu müxtəlif növ balıqlarla zəngindir.

Sarısu gölü

Azərbaycanda çay və göllər çoxdur. Ən uzun çaylar Kür və Arazdır. Bu çaylar Türkiyə ərazisindən başlayır. Kür çayı Xəzər dənizinə, Araz çayı isə Kürə tökülür. Onların Azərbaycan ərazisində axdıqları yerin relyefi düzənlikdir.

Kür və Araz çaylarının hər ikisi yazda daha bol sulu olur. Yayda isə suyun səviyyəsi aşağı düşür.

Azərbaycanın fiziki xəritəsi

Azərbaycanda bitki örtüyü və canlı aləmi zəngin olan Hirkan, Sultanbud, Tuqay, Nabrən, Zaqatala və digər meşələr var. Bununla yanaşı, bitki və canlı aləmi çox da zəngin olmayan Qobustan qayalıqları, Cənub-Şərqi Şirvan düzənliyi də mövcuddur.

Bitki örtüyünün müxtəlifliyi

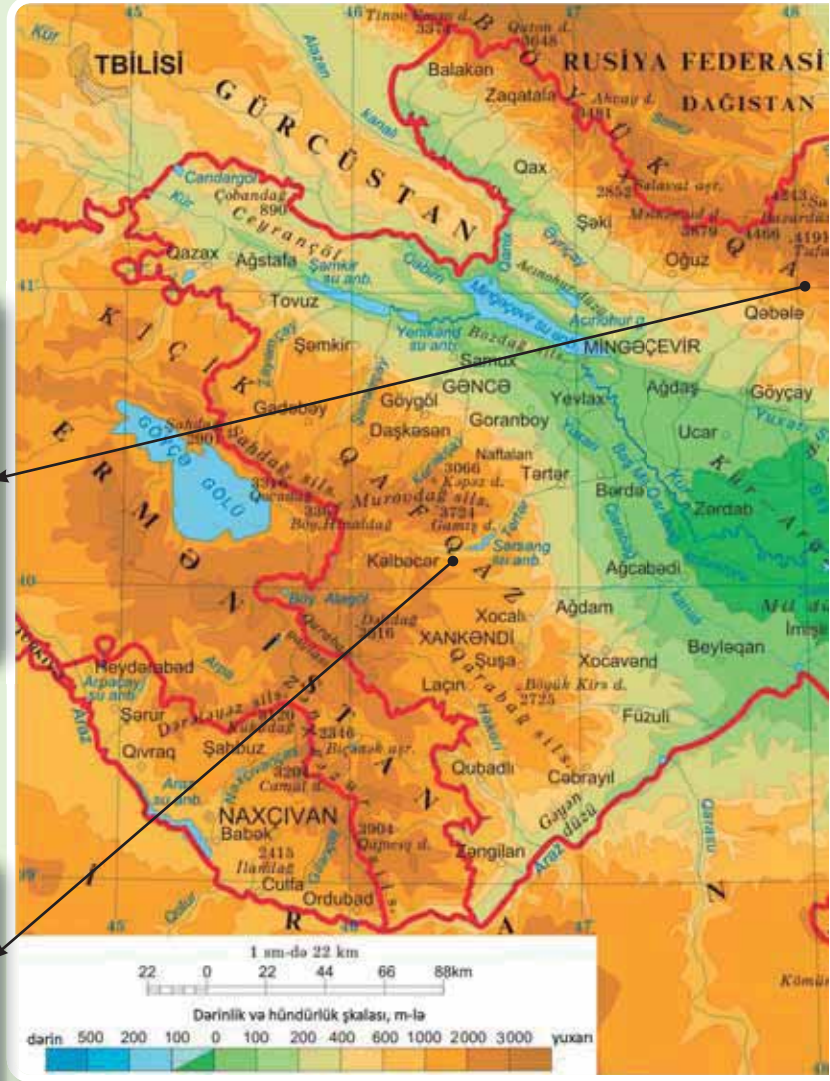
- 5 D şəklinə əsasən Kür çayının axın istiqamətini müəyyənləşdirin və bunun səbəbini izah edin.
- 6 D şəklinə əsasən Kür və Araz çaylarının axdığı ərazilərin relyefi ilə çayların axın sürəti arasında hansı əlaqə olduğunu müəyyən edin.
- 7 E şəklində təsvir olunan Sarısu gölünün D şəklində yerləşdiyi ərazinin relyefini müəyyən edin və bunun gölün təbii şəraitinə necə təsir edə biləcəyini şərh edin.
- 8 F şəklində 1-ci və 2-ci təsvirləri müqayisə edin. Fərqli təbiətin yaranmasında hava şəraitinin rolunu izah edin.
- 9 C şəklində 1-ci və 2-ci qrafiklərlə F şəklindəki 1-ci və 2-ci təsvirlər arasında uyğunluğu müəyyən edin.

Azərbaycan təbiətinin formalaşmasına ölkənin coğrafi mövqeyi, dəniz sahilində yerləşməsi, sərhədləri boyunca uzanan dağlar, həmçinin mərkəz hissədə yerləşən düzənlik və ərəzidən axan çaylar təsir edir.

Böyük Qafqaz dağlarında hündürlüyü 4000 m-dən yüksək olan zirvələr var. Ən uca zirvə Bazar-düzüdür. Böyük Qafqaz dağları təbii sədd kimi Azərbaycan ərazisini soyuq küləklərdən qoruyur və hava şəraitinin mülayim keçməsinə şərait yaradır. Nəticədə Böyük Qafqaz dağlarının cənub hissəsində zəngin bitki və heyvanlar aləmi üçün əlverişli mühit yaranır.

Kiçik Qafqaz dağlarının hündürlüyü 4000 m-ə yaxındır. Ən uca zirvəsi Naxçıvanda Qarıçıqdır. Atlantik okeanından gələn rütubətli hava şəraiti burada meşələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Buradakı Qarabağ dağlarından başlayan çaylar şərqə və cənuba doğru axaraq Kür və Araz çaylarına qovuşur.

Fəaliyyət

1 A şəklinə və mətnlərə əsasən cədvəli tamamlayın.

Əlamətlər	Böyük Qafqaz dağları	Kiçik Qafqaz dağları	Kür-Araz düzənliyi	Talış dağları	Xəzər dənizi
Yerləşməsi	Şimalda yerləşir.				
Təbiətdəki rolu	Soyuq küləklərin qarşısını kəsir.				
Bitki örtüyü	Meşələr				

Xəzər dənizi Azərbaycanı şərq tərəfdən, yəni Mərkəzi Asiyadan gələn quru və tozlu küləklərdən qoruyur. Küləklər Xəzərin üzərindən keçərkən özü ilə rütubət gətirir. Xəzər dənizində nərə, siyənək kimi nadir balıq növləri var.

Kür-Araz düzənliyi hər tərəfdən dağlarla əhatə olunmuşdur. Düzənlik Xəzər dənizinə tərəf meyillidir. Kür-Araz düzənliyində yay isti, qış mülayim keçir. Burada yağıntının miqdarı azdır, əsasən, yağış formasında düşür. Torpaqların münbitliyi aşağı, bitki aləmi kasıbdır.

Talış dağlarının hündürlüyü 2000 m-dən yüksəkdir. Ən uca zirvəsi Kömürköydür. Bu dağlar ölkəyə cənubdan gələn isti, quru və tozlu küləklərin qarşısını qismən alır. Talış dağlarının cənub və şimal hissələrində tamamilə fərqli təbii şərait var. Rütubətli hava şəraiti zəngin meşə örtüyünün yaranmasına səbəb olur. Meşələr qiymətli ağac növləri ilə zəngindir.

2 Xəritə və mətnlərə əsasən aşağıdakı suallara cavab verin.

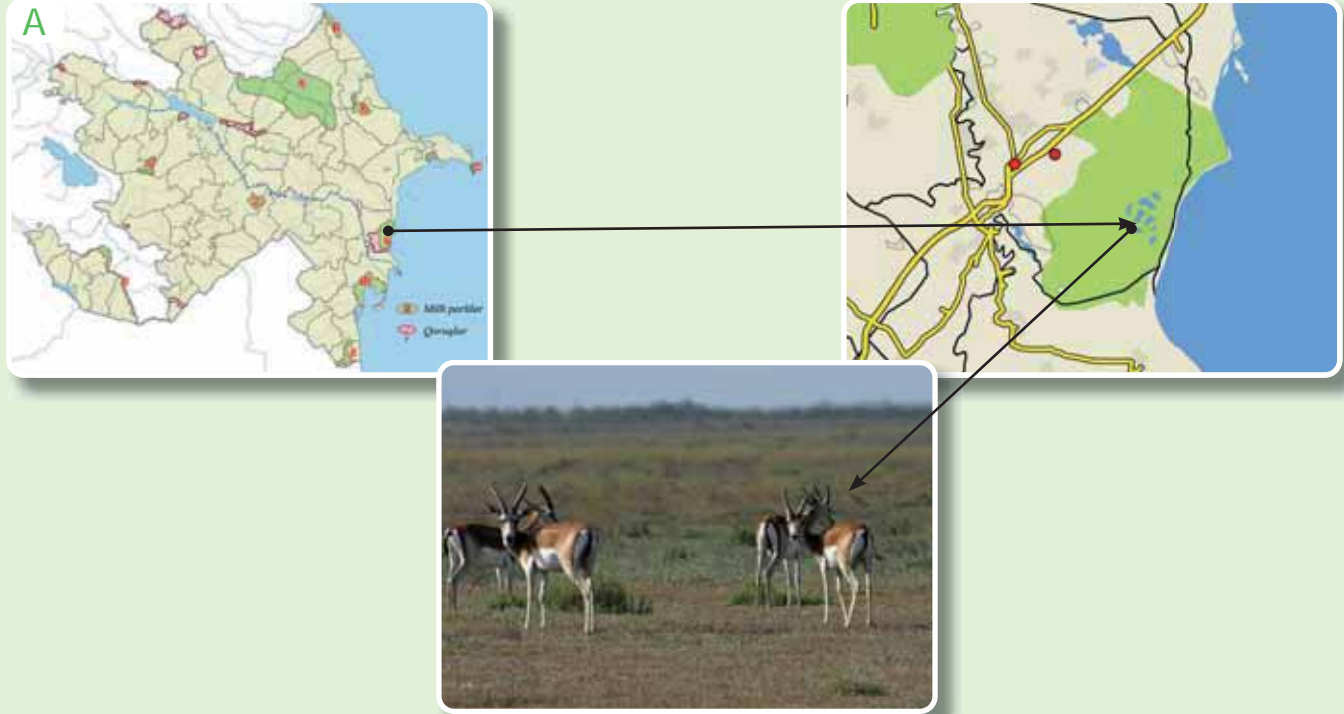
- Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi ölkəmizin təbiətinə hansı üstünlükləri verir?
- 27-ci səhifədəki F və G şəkillərinə əsasən Talış dağlarının müxtəlif yamacındakı təbii şəraitin necə fərqləndiyini müzakirə edin.
- Qarabağda təbiətin daha zəngin olması hansı amillərlə əlaqəli ola bilər?
- Böyük Qafqaz dağları şimalda yerləşməsəydi, Azərbaycanın təbiəti necə olardı? Fikrinizi əsaslandırın.

3 Kür-Araz düzənliyində hava şəraitinin quru, bitki örtüyünün zəif olmasına səbəb nə ola bilər?

Dərinləşdirmə

ŞİRVAN QORUĞU NƏ ÜÇÜN YARADILDI?

Şirvan düzü özünəməxsus təbii sistemi olan ərazilərdən biridir. Ötən əsrin 50-ci illərində bu ərazi zəngin bitki və heyvanlar aləmi ilə seçilirdi. Şirvan düzü həm də geniş qış otlaqları kimi istifadə olunmağa başladı. Qış aylarında bura çoxlu heyvan sürüləri gətirilirdi. Heyvan sürülərinin kütləvi surətdə bu ərazilərə köç etməsi bitkilərin tez bir zamanda azalmasına və göllərin qurumasına səbəb oldu. Qidalanmaq üçün əlverişli şərait yarandığından bu ərazilərdə tədricən vəhşi heyvanların, xüsusilə də canavarların sayı artmağa başladı. Nəticədə mövcud təbii sistem pozuldu. Müxtəlif problemlər yaranmağa başladı.

Şirvan qoruğunda ceyranlar

Ən mühüm problemlərdən biri ceyranların kəskin azalması oldu. Həmin dövrdə Şirvan düzündə cəmi 77 baş ceyranın qalması bura canavarların tez-tez hücum etmələri ilə əlaqədar idi. Yay aylarında heyvan sürüləri dağlara çıxarıldıqdan sonra ərazidəki canavarlar ceyranlara hücum edirdi. 1961-ci ildə görülən təcili tədbirlər nəticəsində yaradılan Şirvan qoruğu ceyranların kütləvi qırılmasının qarşısını aldı. Hazırda burada 10 mindən çox ceyran var. Qoruda sayı azalmış turac, dovdaq, bəzgak, səhra qartal, Aralıq dənizi tısbağası və s. canlılar da çoxalmağa başladı. 2003-cü ildən etibarən isə Şirvan Dövlət Təbiət Qoruğu və ona yaxın ərazilərdə Şirvan Milli Parkı fəaliyyət göstərir.

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə görə Şirvan qoruğunun harada yerləşdiyini müəyyənləşdirin və təbii şəraitini şərh edin.
- 2 Nə üçün qış aylarında heyvan sürüləri Şirvan düzünə gətirilirdi?
- 3 Ceyranların sayının azalması hansı amillərlə bağlıdır?
- 4 Təbii sistemləri pozulan ərazilərdə hansı tədbirləri görmək lazımdır?

Dəyərləndirmə

Tədqiqat aparın. Plan və görülən işlər əsasında cədvəli tamamlayın.

Tədqiqatı aparmaq üçün plan	Görüləcək işlər	Nəticələr
<p>Tədqiqat sualı</p> 	Yaşadığınız ərazinin hansı xüsusiyyətləri var?	
<p>Tədqiqat planı</p> 	<p>Yaşadığınız ərazi Azərbaycanın hansı hissəsində yerləşir?</p> <p>Ərazinin relyefi necədir?</p> <p>Yaşadığınız ərazidə yay ayları necə keçir?</p> <p>Yaşadığınız ərazidə qış ayları necə keçir?</p> <p>Ərazidə hava şəraitinə hansı amillər təsir edir?</p> <p>Yaşadığınız ərazidə hansı bitkilər var?</p> <p>Yaşadığınız ərazidə hansı heyvan növləri var?</p>	
<p>Məlumat toplanılması</p> 	<p>İnternet məlumatları</p> <p>Azərbaycanın fiziki xəritəsi</p> <p>Müşahidə məlumatları</p> <p>Yaşlı insanlarla sorğu aparılması</p>	
<p>Məlumatların təhlili</p> 	<p>Nəticələrin müqayisəsi və müzakirəsi</p> <p>Toplanmış materialların təhlili</p>	
<p>Təqdimat</p> 	<p>Material əsasında slayd hazırlamaq</p> <p>Videomateriallar çəkmək</p> <p>Ümumiləşdirərək təqdim etmək</p>	

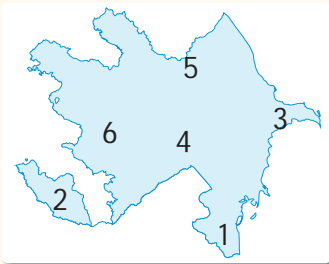

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Uyğunluğu müəyyən edin.

Sarısu	Ceyranlar üçün qoruq yaradılmışdır.
Lənkəran	Dəmirağac meşələri geniş yayılmışdır.
Şirvan	Sahilində bataqlıq və qamışlıq vardır.

2. 30-cu və 31-ci səhifələrdəki Azərbaycanın fiziki xəritəsinə əsasən verilən məntəqələrin hansı relyef formalarına malik olduqlarını müəyyən edin.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.

3. Şəkilə qədim insan məskənlərindən olan Qobustan təsvir edilib. Şəklə əsasən uyğun təbii komponentlər barədə fikirlərinizi bildirin.

a) ərazinin relyefi	c) bitki örtüyü
b) hava şəraiti	d) heyvanlar aləmi

4. Azərbaycanın relyefi cədvəldə verilmiş ərazilərin təbii şəraitinə necə təsir edir?

Qafqaz dağları	Kür-Araz düzənliyi

5. Cədvəli tamamlayın.

Səbəblər	Nəticələr
1. Böyük Qafqaz dağları təbii səddir.	1.
2.	2. Şirvanda qoruq yaradıldı.
3. Xızı dağlarında süxurların tərkibində dəmir elementinə rast gəlinir.	3.

6. Təsəvvür edin ki, Böyük Qafqaz ilə Talış dağlarının yeri dəyişmişdir. Bu dəyişiklik Azərbaycanda hava şəraitinə necə təsir edə bilər? Fikirlərinizi əsaslandırın.

BÖLMƏ

7

DÜNYA BİZİM EVİMİZDİR!

Dünyada birgə yaşamaq üçün nə etməliyik?

Min il bundan əvvəl Yer kürəsində 230 milyon insan yaşayırdı. İndi bu rəqəm 8,0 milyard nəfərdən çoxdur. Hesablamalara görə, 80 ildən sonra bu rəqəm 11 milyard nəfərə çatacaq. Yer kürəsində insanların sayı artdıqca yeni şəhərlər yaranır, yollar çəkilir. Lakin bununla yanaşı, həm də təbii sərvətlər tükənir və təbiət dəyişir.

- Şəklə əsasən hansı fikirləri söyləmək olar?
- Mətn və şəkil arasında hansı məntiqi əlaqəni müəyyən edə bilərsiniz?
- Yer kürəsində əhalinin sürətlə artması hansı problemləri yarada bilər?

Dərsə başlarkən

1921-ci ildən etibarən hər ilin 23 aprel günü Türkiyədə "Çocuk bayramı" qeyd edilir. Bu bayram Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk milli bayramıdır. Ölkənin paytaxtı Ankarada keçirilən bayrama Türkiyənin hər yerindən uşaqlar qonaq gəlirdilər. Onlar Böyük Millət Məclisinə dəvət edilir, ilk olaraq "İstiqlal marşı" oxuyurdular. Sonra gəzintilər, yarışlar təşkil edilir, konsertlər verirdi.

"Çocuk bayramı"nın 23 aprel 1938-ci il tarixində "Cümhuriyyət" qəzetindəki elanı

1979-cu ildən etibarən bayram beynəlxalq miqyas aldı. Hazırda bu bayrama dünyanın 50-dən çox ölkəsindən uşaqlar dəvət olunur. Bayram Ankara, İstanbul, İzmir, o cümlədən Türkiyənin digər şəhərlərində böyük təntənə ilə keçirilir. Məktəblər, küçələr güllərlə, bayraqlarla bəzədilir. Bayram axşam atəşfəşanlıqla yekunlaşdırılır.

"Çocuk bayramı"nın hazırkı plakatlarından biri

Bayramın özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dəvət olunan uşaqlar bir neçə gün həmyaşıdları olan türk ailələrində qonaq olurlar. Uşaqlar Türkiyənin mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə tanış olurlar, türk mətbəxinin yeməklərindən dadırlar və milli hədiyyələrlə geri dönürlər.

Türk ailəsinin əcnəbi qonağı

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən "Çocuk bayramı"nın uşaqlar üçün əhəmiyyəti barədə fikirlərinizi söyləyin.
- 2 A və B şəkillərinin hər ikisində bayramın emblemi təsvir edilmişdir. Onların arasında hansı fərqləri görürsünüz?
- 3 C şəkli haqqında hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?
- 4 Müxtəlif ölkələrdən gələn uşaqların bir yerdə toplaşmalarının hansı üstünlüyü var?
- 5 Nə üçün bu bayrama ildən-ilə maraq artır və daha çox diqqət verilir?

BÖLMƏ 7 Dünya bizim evimizdir!

"Çocuk bayramı"na dəvət olunan uşaqlar bayramda öz xalqlarına məxsus milli geyimlərdə və dövlətlərinin rəmzi olan bayraqlarla iştirak edirlər. Tədbirlərdə öz dillərində mahnılar oxuyur, rəqslər, müxtəlif oyunlar, tamaşalar, səhnəciklər nümayiş etdirirlər.

Bayram günü uşaqlar dövlətin müxtəlif idarələrinə, o cümlədən Prezident sarayına dəvət olunurlar. Onlar həmin gün dövləti "idarə etmək" üçün məmurlarla birgə "çalışırlar". Vəzifəli şəxslər iş prosesini uşaqlara başa salır, onların suallarını cavablandırırlar.

Uşaqların məmurları "əvəz" etməsi

Müxtəlif dillərdə danışsalar da, saçlarının, dərilərinin, gözlərinin rəngi fərqli olsa da, uşaqlar qısa zamanda dostlaşırlar. Onlar ölkələrinə qayıtdıqdan sonra da bir-biri ilə əlaqə saxlamağa davam edirlər.

Uşaqların birgə rəqsi

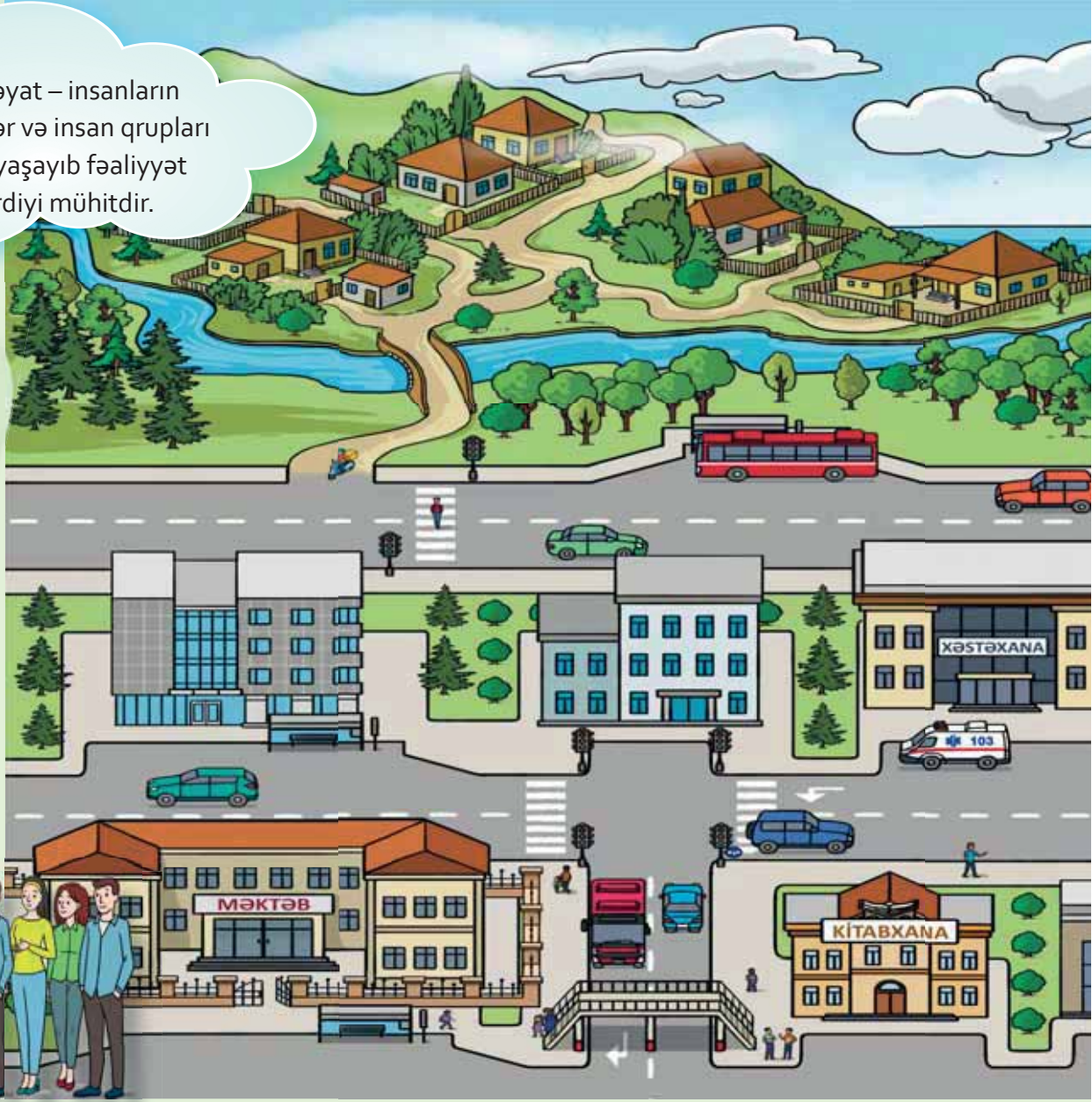

Dostluğun ifadəsi

- 6 Özünü D şəklində təsvir olunan uşağın yerində təsəvvür edin. Hansı hissləri keçirərdiniz? Hansı qərarı vermək istərdiniz?
- 7 E şəklinə dair fikirlərinizi söyləyin.
- 8 F şəklində uşaqların hərəkətinin hansı mənası var? Uşaqlar dünya dövlətlərinin başçılarına hansı mesajı göndərirlər?
- 9 "Çocuk bayramı"nda iştirak etmək istərdinizmi? Fikrinizi əsaslandırın.

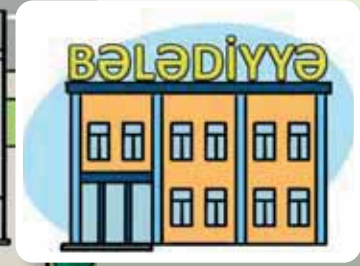
Sosial həyat – insanların digər fərdlər və insan qrupları ilə birgə yaşayış fəaliyyət göstərdiyi mühitdir.

Fəaliyyət

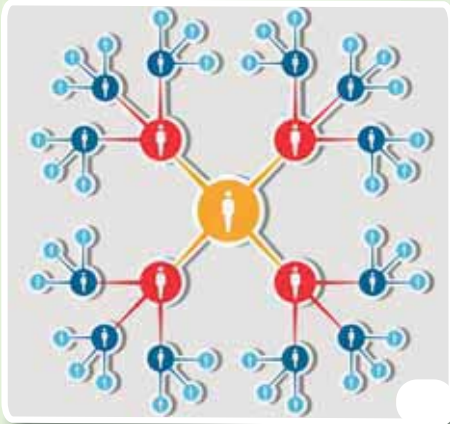
- 1 "Dünyanın sosial mənzərəsi" anlayışını necə başa düşürsünüz?
- 2 Bu anlayışın "Dünyanın təbii mənzərəsi"dən fərqi nədir?
- 3 Şəkillərə əsasən sosial həyatın komponentlərini sayın.
- 4 Sosial həyatın iştirakçılarını sadalayın.
- 5 Fərdlərin sosial həyatda rolunu şərh edin.

Müəyyən ərazidə uzun müddət yaşayan insanlar arasında sosial əlaqələr yaranır. Müxtəlif və çoxsaylı əlaqələrə malik olan insanlar toplusu cəmiyyət adlanır.

- 6 Yaşadığınız məkanda sosial mənzərənin əsas komponentlərini şərh edin.
- 7 Sosial həyat insanlar arasında əlaqələr olmadan mümkün ola bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.
- 8 Şəkillərə əsasən suallara cavab verin.
  - a) Hansı yaşayış məntəqələrində sosial əlaqələr güclüdür?
  - b) Bütün iş yerlərində sosial münasibətlər eyni ola bilərmi? Nə üçün?
  - c) Hansı iş yerlərində sosial əlaqələr daha güclüdür?
- 9 Sosial əlaqələr cəmiyyətin inkişafına necə təsir edə bilər?

Hər bir insan fərddir. Fərdlər bir-biri ilə sosial əlaqələr qurur. İnsanın sosial həyatı onun ailəsi, dostları, qohumları, qonşuları, məktəb və ya iş yoldaşları ilə birgə fəaliyyəti əsasında formalaşır. Hətta ona tanış olmayan fərdlərlə qurduğu ünsiyyət və əlaqələr də sosial həyatın bir hissəsidir. Fərdin sosial həyatda fəaliyyəti onun mövqeyini təyin edir. Məsələn, sosial həyatda daha aktiv olan fərdlər siyasətçi, menecer, təşkilatçı olurlar.

Fərd və onun əhatə dairəsi

Sosial həyat insanların tək-cə bir-biri ilə şəxsi və üz-üzə münasibəti deyil. Bu, son illərdə həyatımıza daxil olmuş onlayn əlaqə ilə də mümkündür. Onlayn əlaqələri e-poçt, sosial şəbəkələr, videogörüntü, audio və digər vasitələrlə də qurmaq olur.

B

Onlayn əlaqə

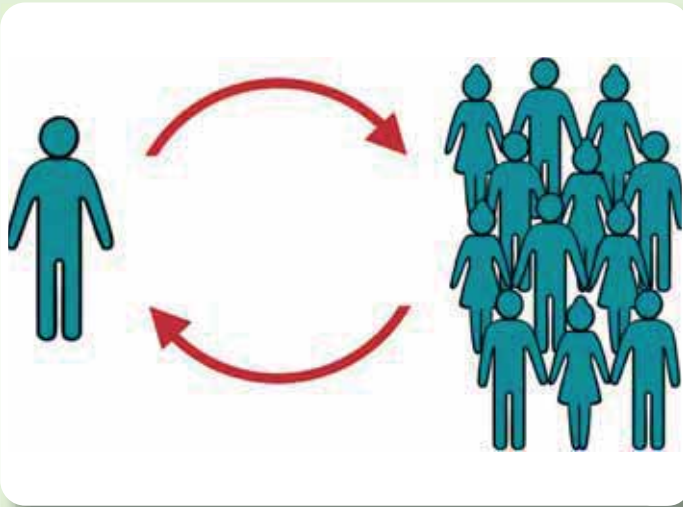
Fəaliyyət

- 1 A şəklindəki sxemi öz nümunənizdə şərh edin. "Ailə–cəmiyyət–dövlət" anlayışları arasında əlaqələri izah edin.
- 2 B şəklində diqqət yetirin. Hansı qitədən olan yaşdığınızla onlayn əlaqə qurmaq istərdiniz? Səbəbini izah edin.
- 3 Onlayn əlaqələrin müsbət və mənfi cəhətləri nədir?
- 4 Vaxtınızın çox hissəsini kimlərlə keçirirsiniz: sinif yoldaşlarınızla, yoxsa onlayn əlaqə yaratdığınız dostlarınızla? Nə üçün?

Fərd bioloji varlıqdır. İki eyni fərd olmur. Lakin oxşar fərdlər ola bilər. Məsələn, əkiz uşaqlar bir-birinə nə qədər oxşasalar da, onların da fərqli cəhətləri vardır. Fərd sosial varlıqdır. Onun nitq və ünsiyyət qurmaq bacarıqları, fikir yürütmək qabiliyyəti, yaradıcılıq imkanları və digər keyfiyyətləri olur. Fərd bir *vətəndaşdır*. O öz ölkəsini, millətini təmsil edir.

Fərd və qrup arasında əlaqə

Fərd və cəmiyyət arasında sıx əlaqələr mövcuddur. Onlar bir-birinə bağlıdır və bir-birindən asılıdır. Fərdlərin həyatında cəmiyyətin rolu böyükdür. Eyni zamanda cəmiyyətin inkişafında da fərdlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyət fərdlərdən yaranır.

Hər bir fərdin öz "yolu"

Fərd tək halda yaşaya bilməz. O, ailə və ətrafındakılarla birlikdə yaşayır. Buna görə də fərdlər məsuliyyət daşımaq məcburiyyətindədirlər. Fərdin məsuliyyət hissi onun cəmiyyətdəki mövqeyinə güclü təsir edir. Məsələn, dərslər gecikən, dərslərini zəif oxuyan şagird sinfin ümumi göstəricilərinə mənfi təsir edir. Fərd olaraq bunu dərk edən şagird sinifdə digərlərinin qarşısında məsuliyyət daşıyır. Məsələn, əgər məktəb futbol komandasının qapıçısı məsuliyyətsizlik edib məşqlərə gəlmirsə, bu onun qapıçı bacarıqlarının aşağı düşməsinə səbəb olur. Nəticədə komanda əsas oyunda uduza bilər. Qapıçının məsuliyyətsizliyinə görə komanda uduzarsa, digər üzvlərin qapıçıya münasibəti də yaxşı olmayacaq.

5 C təsvirini necə şərh edərdiniz?

6 D şəklində olduğu kimi fərdlərin özünəməxsus yollarının olması onların cəmiyyətdən təcrid olmasına səbəb ola bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.

7 E şəklinə əsasən hansı qruplarla əlaqənizin olduğunu söyləyin.

8 Siz hansı qrupların qarşısında daha çox məsuliyyət daşıyırsınız?

Sosial həyat ailədən başlayır. Ailə cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Ailə nikah, yaxud qan qohumluğu əsasında birgə yaşayan kiçik sosial qrupdur. Hər bir ailənin öz adət-ənənəsi, yaşayış məkanı və büdcəsi olur. Ailədə qayda və qanunlar yazılı şəkildə nizamlanmır.

1900-cü il. Şuşada azərbaycanlı ailəsi

Azərbaycan ailəsinin özünəməxsus keyfiyyətləri var. Bu keyfiyyətlərə, ilk növbədə, ailələrdə milli-mənəvi dəyərlərə hörmət edilməsi, adət-ənənələrin qorunması daxildir. Qohum və qonşularla mehriban münasibətlərin saxlanılması, milli bayramların birgə qeyd edilməsi Azərbaycan ailəsinə məxsus keyfiyyətlərdir. Hər bir ailədə valideynlərin öz yeri olur. Nənə və babalara xüsusi hörmətlə yanaşılır. Övladlarına yüksək səviyyəli təhsil vermək Azərbaycan ailəsi üçün aktual məsələlərdən biridir.

Müasir ailənin istirahət vaxtı

Hazırda Azərbaycanda 2 milyondan çox ailə var. Müasir ailələr azsaylı olmağa üstünlük verirlər. Ailələrin əksəriyyətində valideynlərin hər ikisi işləyir. Ailə üzvlərinin öz vəzifəsi və bu vəzifəyə uyğun da məsuliyyəti olur. Hər bir ailə üzvü üzərinə düşən vəzifəni məsuliyyətlə yerinə yetirməklə sosial həyat, cəmiyyət və dövlətə də fayda verir.

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə əsasən Azərbaycan ailəsinin xüsusiyyətlərini təsvir edin.
- 2 B şəklinə əsasən ailənin sosial fəaliyyətləri haqqında nə söyləyə bilərsiniz?
- 3 A və B şəkilləri arasında fərqli və oxşar cəhətlər hansılardır? Fikrinizi əsaslandırın.
- 4 Gələcəkdə Azərbaycan ailələrini necə təsəvvür edirsiniz?

BÖLMƏ 7 Dünya bizim evimizdir!

Ailə münasibətləri dünya ölkələrində bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Hindistanda ailə mədəniyyəti birgə ailə sistemi üzərində qurulmuşdur. Birgə ailə üç, yaxud dörd ailənin bir evdə yaşadığı və çoxsaylı uşaqları olan bir qrupdur. Birgə ailənin tərkibinə isə nənə-babalar, əmilər, bibilər, xalalar, dayılar və onların övladları, bacı və qardaşlar daxildir.

Hind ailəsi

Almanların ailə ənənəsinə görə, hər bir ailə ayrı evdə yaşamalıdır. Müasir alman ailələri, əsasən, şəhərkənarı kəndlərdə yaşayır, iş üçün şəhərə gedirlər. Ailələr, əsasən, bir və ya ikiuşaqlıdır. Uşaqların 3 yaşından etibarən uşaq bağçalarına cəlb edilməsi məcburidir. Alman ailələrində 18 yaşlı övladlar artıq müstəqil olaraq cəmiyyətdə öz mövqelərini müəyyən etməyə başlayırlar. Onlar, əsasən, ailələrindən kənar yaşayırlar. Bu onların həyat tərzinə öz təsirini göstərir.

Alman ailəsi

- 5 C şəklinə əsasən böyük ailənin üzvləri arasında əlaqəni təsvir edin.
- 6 D şəklinə əsasən kiçik ailə üzvləri arasında əlaqəni təsvir edin.
- 7 Mətdən istifadə etməklə C ilə D şəkillərində təsvir edilən ailələrin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini müəyyənlədin.
- 8 C və D şəkillərində təsvir edilən ailələrdə gələcəkdə hansı problemlər yarana bilər?
- 9 Dünyada mövcud olan ailələrin xüsusiyyətləri gələcəkdə necə dəyişə bilər? Fikrinizi əsaslandırın.

Fərdlərin birliyi cəmiyyəti təşkil edir. Bu birliklərin və ya kollektivlərin yaranmasının müxtəlif formaları var: məktəb kollektivi, iş kollektivi, qonşular və s.

Məktəb kollektivi ailədən və qohumlardan fərqlənir. Sınıfdə bir-biri ilə əvvəlcədən tanış olmayan və ya bir-birini qismən tanıyan eyniyaşlı fərdlər cəmlənir.

Məktəbdə sosial bərabərlik mövcuddur. Bütün şagirdlərin hüquq və vəzifələri var.

Məktəb həyatında şagirdlərin şənliyi

Məktəbin işini kolleclər və universitetlər davam etdirir. Cəmiyyətdə universitetlərin rolu daha böyükdür. Onların əsas vəzifəsi tələbələrin peşə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Yüksək peşə bacarıqlarına yiyələnən tələbə sonrakı əmək fəaliyyətində ölkənin iqtisadiyyatına öz töhfəsini verir.

B

Tələbələrin universitet həyatında istirahəti

Fəaliyyət

- 1 A şəklinə və mətnə əsasən məktəbdə şagirdlər arasındakı sosial münasibətləri şərh edin.
- 2 Məktəbdənkənar sosial həyatda hansı fəaliyyətiniz var?
- 3 B şəklində təsvir olunan sosial əlaqələri şərh edin.
- 4 A və B şəkillərinə əsasən qrupların sosial həyatını və məkanı müqayisə edin.

BÖLMƏ 7 Dünya bizim evimizdir!

Sosial həyatın ən aktiv məkanlarından biri iş yerləridir. İş yerləri cəmiyyətə göstərdiyi xidmətə görə bir-birindən fərqlənir. Burada müxtəlif vəzifə və səlahiyyətləri olan insanlar fəaliyyət göstərirlər. İşçilərin yaş fərqləri onların sosial həyatına da güclü təsir edir. Gənclərin təcrübəli insanlarla birgə çalışması əmək intizamına və işin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

İş mühiti

İş yerlərində işçilərin bir-biri ilə münasibətləri kollektivlərin güclənməsinə, bu da öz növbəsində cəmiyyətin inkişafına mühüm təsir göstərir. İşçilərin təhsil səviyyələrinin və ixtisas sahələrinin fərqli olması onlar arasında çoxşaxəli əlaqələrin yaranmasına səbəb olur. Müəssisələrdə işçilərin sosial hüquqlarını qoruyan həmkarlar təşkilatları da fəaliyyət göstərir.

İşçilərin istirahət vaxtı

Müxtəlif peşə sahiblərinin birgə çalışması iş yerlərində müxtəlif sosial əlaqələrin yaranmasına imkan verir.

Sənaye – tikij fabriki

Kənd təsərrüfatı – əkinçilik

Xidmət sahələri – nəqliyyat

- 5 C və D şəkillərində təsvir edilən iş yerindəki sosial münasibətlərə dair hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?
- 6 E şəklindəki iş prosesi sosial əlaqələrin yaranmasına necə təsir edə bilər?
- 7 F şəklindəki iş mühitindəki sosial həyata dair nəyi söyləmək olar?
- 8 G şəklində təsvir edilən iş prosesində hansı sosial münasibətlər ola bilər?
- 9 E, F, G şəkillərindəki iş yerlərində çalışan fərdlərin sosial həyatlarını müqayisə edin.

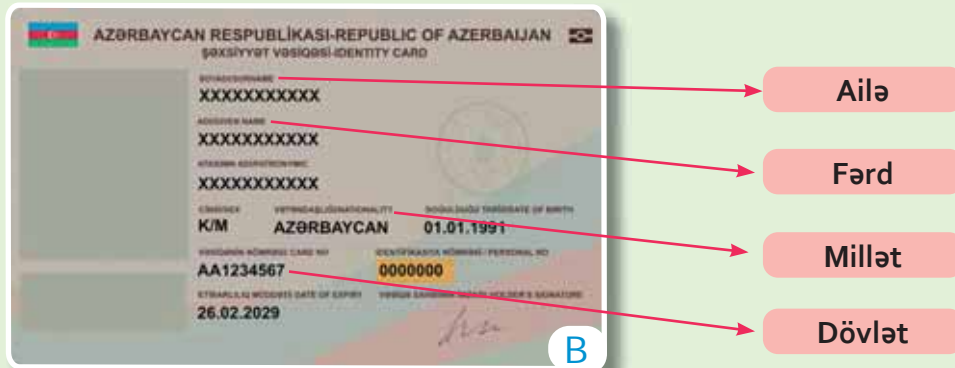

Sərhəd xətti və gözetçi qülləsi

Millət – ortaq xüsusiyyətləri olan sosial birlikdir. Millətlər bir-biri ilə güclü “bağlar”la birləşmişlər. Milləti böyük bir ərazidə yayılmış “qohumlar” da hesab etmək olar. Əksər millətlər yayıldığı ərazidə öz dövlətlərini yaradıblar.

Dövlət cəmiyyətin insanlar tərəfindən yaradılan siyasi quruluşudur. Bir dövlətin ərazisində bir və ya bir neçə millətin nümayəndələri yaşaya bilər. Dövlətlər, əsasən, ölkədə qəbul olunmuş yazılı qanunlar əsasında idarə olunur. Dövlət ərazisində yaşayan bütün insanların sosial rifahını yüksəltmək üçün müəyyən öhdəliklər qəbul edir.

Bir dövlətin ərazisində yaşayanlar həmin dövlətin vətəndaşlarıdır. Vətəndaş ərazisində yaşadığı dövlət tərəfindən müəyyən hüquqlar verilən şəxsdir. Şəxsiyyət vəsiqəsi vətəndaşın həmin ölkədə yaşamaq hüququnu təsdiq edir.

Dövlətə xidmət etmək hər bir vətəndaşın vəzifəsidir. Dövlət hər bir vətəndaş qarşısında müəyyən vəzifələr qoyur. Vətəndaşın əsas vəzifələri bunlardır: qanunlara riayət etmək, hərbi xidmətdə olmaq, vergi ödəmək, mədəni-tarixi abidələri qorumaq, təbiəti mühafizə etmək, ümumi orta təhsil almaq və s. Dövlətin də vətəndaşlar qarşısında müəyyən öhdəlikləri var.

Fəaliyyət

- 1 A təsvirinin xüsusiyyətlərini şərh edin və vətəndaşların sosial həyatında həmin xüsusiyyətlərin roluna dair fikirlərinizi söyləyin.
- 2 Bir dövlət sərhədləri daxilində yalnız bir millətin yaşamasına münasibət bildirin.
- 3 Bir dövlət sərhədləri daxilində bir neçə millətin yaşamasının üstünlükləri barədə fikir bildirin.
- 4 B şəkildə təsvir olunan Azərbaycan Respublikası vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsinin insanların həyatında rolu nədən ibarətdir?

Dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu sənəd dövlətin siyasi, hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir.

Qanunlar verir.

Milləti təmsil edir.

Dövlətin vəzifələri

Xidmətlər göstərir.

Dövlət vətəndaşların sosial müdafiəsini təmin edir, pensiya və əlillik müavinətlərini ödəyir, eləcə də səhiyyə, təhsil və başqa sahələr üzrə müxtəlif xidmətlər göstərir.

Təhlükəsizliyi təmin edir.

Dövlət öz sərhədlərini qoruyur və vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin edir.

Vergilər toplayır.

Dövlət öz üzərinə götürdüyü sosial-iqtisadi vəzifələri icra etmək üçün vətəndaşlardan dövlət büdcəsinə vergilər toplayır.

- 5 C şəklində təsvir olunan dövlətin əsas qanunu – Konstitusiya haqqında fikirlərinizi bildirin. Əgər qanunlar mövcud olmasaydı, cəmiyyətdə nə baş verərdi?
- 6 D şəklində dövlətin beynəlxalq qurumlarda iştirakı təsvir edilmişdir. Bunun hansı əhəmiyyəti var?
- 7 E şəklində hansı xidmət növləri təsvir edilmişdir? Bu xidmətlərin vətəndaşlar üçün hansı əhəmiyyəti var?
- 8 F şəklində təsvir edilən insanlar dövlətin hansı vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə xidmət edirlər?
- 9 G təsvirində VÖEN (vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi) şəhadətnaməsi təsvir edilmişdir. Sizcə, bu nömrə vergi ödəyicilərinə nə üçün verilir?
- 10 VÖEN sahiblərinin fəaliyyətinin dövlət və cəmiyyət üçün hansı faydaları var?

Novruz süfrəsi

Üçüncü çərşənbə Yel çərşənbəsi adlanır. Bu çərşənbədən sonra bəzi ağaclar tumurcuqlanır və küləyin hesabına tozlanma baş verir.

Dördüncü çərşənbə İləxir çərşənbəsi – Torpaq çərşənbəsi adlanır. Bu çərşənbədən sonra insanlar əkin işlərinə başlayırlar.

Novruz ənənələrindən biri

Novruz Azərbaycan xalqının ən qədim bayramlarından biridir. Azərbaycanda bayrama hazırlıq dörd həftə əvvəl başlayır və hər çərşənbə axşamı bayram kimi qeyd olunur. Məhəllələrdə tonqallar yandırılır, ocağın ətrafında söhbətlər edilir. Çərşənbələr təbiətin əsas komponentlərinin adı ilə bağlıdır. İlk çərşənbə Su çərşənbəsi adlanır. Su çərşənbəsi, adətən, havaların isinməyə başladığı, çaylardakı buzların əriyərək çaya qarışdığı vaxtla üst-üstə düşür. İkinci çərşənbə Od çərşənbəsi adlanır. Həmin gündən başlayaraq Günəş torpağı daha çox qızdırmağa başlayır.

Bayram rəqsi

Novruz elimizin əziz bayramıdır. Bütün evlərdə süfrələr açılır, şirniyyatlar bişirilir, səməni qoyulur. Hamı bir-birini təbrik edir, qonaq gedir, hədiyyə verir, küsülülər barışır.

Novruz bayramında gənclər və uşaqlar "papaq atmaq", "qulaq falına çıxmaq", "yumurta döyüşdürmək", "yallı getmək", "tonqalın üstündən tullanmaq" kimi adətləri yerinə yetirməklə əylənirlər.

Fəaliyyət

- 1 Novruz bayramı xalqımız üçün hansı məna kəsb edir?
- 2 İnsanların sosial həyatında bu bayramın hansı rolu var?
- 3 A şəklində bayram süfrəsi təsvir olunmuşdur. Süfrəyə qoyulan nemətlərin hansı məna daşdığını müzakirə edin.
- 4 B şəklində təsvir edilən adətdə iştirak etmişsinizmi? Bu adətin mənasını müzakirə edin.
- 5 C təsvirində hansı rəqs təsvir edilmişdir? Bu rəqsin insanların sosial həyatına təsirini qiymətləndirin.
- 6 Mətnə yazılan hansı əyləncələrdə iştirak etmişsiniz? Bu zaman hansı hissləri keçirmişsiniz?

Dəyərləndirmə

Sol tərəfdə verilmiş ifadələrə uyğun sosial həyatda iştirakçı kimi siz də rolunuzu müəyyən edin.

Öyrəndiklərimiz

Fərd özünəməxsus keyfiyyətləri olan varlıqdır.

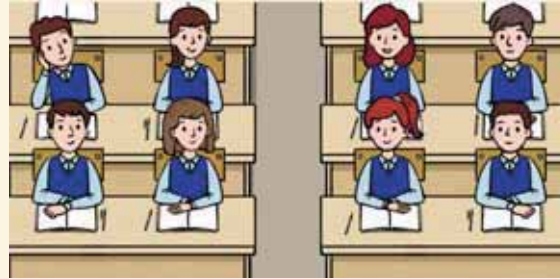
Mənim rolum

Mən idmançıyam və idman yarışlarında iştirak edirəm.

Ailə kiçik dövlətdir.

Məktəb yoldaşı eyni məktəbdə oxuyan şagirdlərdir.

Millət ortaq xüsusiyyətləri olan sosial qrupdur.

Dövlət müəyyən sərhədlər daxilində mövcud olan siyasi qurumdur.

Dərsə başlarkən

1907-ci ildə ingilis lord Baden Pauell 20 oğlanla birgə yay tətilində Böyük Britaniyanın Braunsi adasında düşərgə yaratdı. Oğlanlar 11-18 yaş arasında idilər. İlk gündən düşərgə ciddi qanunlarla idarə olunmağa başladı. O dövrün qəzetlərindən birində oğlanları skautçular (ingilis dilində "tədqiqatçılar" mənasındadır) adlandırmışdılar.

İlk skautçular

B

Onlar düşərgədə bir-biri ilə mehriban dolanır, xüsusi işarə ilə salamlaşır, oxuduqları kitabları müzakirə edir, birgə öyrənirdilər. Skautçuların məqsədi ölkəsinə şərəf gətirmək, başqalarına qayğı göstərmək və skaut qanunlarına əməl etmək idi.

Skautçuların salamlama işarəsi

Oğlanların bu davranışları cəmiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Düşərgə qısa müddətdə məşhurlaşdı və illər sonra bu xeyirxah əməl gənclər hərəkatına çevrildi. Yarandığı dövrdən indiyədək bu hərəkatın 300 milyondan çox üzvü olmuşdur.

Müasir skautçular

Fəaliyyət

- 1 Skaut hərəkatının başlamasının və müasir dövrə qədər davam etməsinin səbəbi nə ola bilər?
- 2 A və C şəkillərini müqayisə edib fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirin.
- 3 Skautçuların salamlaması adi salamlamadan nə ilə fərqlənir?
- 4 Yaşlılarınız arasında skaut hərəkatına üzv olanlar varmı?
- 5 Skaut hərəkatının bir ölkədən dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmasına səbəb nə ola bilər?

BÖLMƏ 7 Dünya bizim evimizdir!

Hazırda "Dünya skaut hərəkatı"nda 57 milyondan çox uşaq, yeniyetmə və gənc könüllü olaraq fəaliyyət göstərir. Skautçular "Hər gün bir xeyirxah iş görək!" devizi altında fəaliyyət göstərirlər.

"Daha yaxşısını et!" skautçuların şüarlarından biridir.

Azərbaycan Skautları Assosiasiyası (ASA) 1997-ci ildə təsis olunmuşdur. ASA öz fəaliyyətini Ümumdünya Skaut Hərəkatı Təşkilatının məqsədi, prinsipləri, qanunları və qaydalarına əsasən qurmuşdur. Hazırda Azərbaycanda skautçuların sayı 1700 nəfərdən çoxdur.

Azərbaycan skautçuları xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq gənclər tədbirlərində, kamplarda, təlim kurslarında, konfranslarda, iclaslarda iştirak edirlər.

Skautçular gəzintiyə gedərkən

Azərbaycanlı skautçular

- 6 D şəklində uşaqların nümayiş etdirdikləri şüar ilə F şəkli arasında hansı əlaqə ola bilər?
- 7 E şəklində işarələrin nəyi bildirdiyinə dair fikirlərinizi söyləyin.
- 8 "Məktəblinin dostu" layihəsi haqqında nə bilərsiniz? Məktəblinin dostu şagirdlərin sosial həyatına necə təsir edir?
- 9 Siz öz təşkilatınızı necə yaradardınız?

Sosial həyatda iş yerlərinin rolu böyükdür. İş yerlərindən biri bələdiyyələrdir. Onların fəaliyyəti bütün sahələrdə görünür. Bələdiyyələr ərazinin yerli idarəetmə formasıdır. Bələdiyyə üzvlərini insanlar seçki yolu ilə seçirlər. Fəaliyyətləri dövründə bələdiyyələr ərazidə olan sosial problemlərin həllinə cavabdehdir. Bələdiyyələr müxtəlif istiqamətdə işlər görür:

Su borularının təmiri

Yolların təmiri

Məişət tullantılarının daşınması

Abadlıq işləri

Bələdiyyələr əhalinin sosial problemlərini həll etmək üçün müxtəlif gəlir mənbələrindən istifadə edir. Bunlar, əsasən, həmin ərazidə olan obyektlərdən alınan vergilərdir.

Fiziki şəxslərdən toplanan vergilər

Marketlərdən daxil olan vergilər

Ödənişli dayanacaqlardan yığılan vergilər

Ərazidə yerləşdirilən reklamlardan alınan vergilər

Fəaliyyət

- 1 Yaşadığınız ərazidə bələdiyyələrin hansı fəaliyyətlərini görə bilərsiniz?
- 2 A, B, C, D şəkillərində təsvir edilən fəaliyyətləri nə birləşdirir?
- 3 E, F, G, H şəkillərini birləşdirən hansı xüsusiyyət var?
- 4 E, F, G, H şəkilləri ilə A, B, C, D şəkilləri arasında hansı əlaqə var?
- 5 Hansı bayramlarda bələdiyyələrin işi daha aydın görünür?
- 6 Bələdiyyədə işləyən qohumlarınız və ya tanışlarınız varmı? Onlara hansı sualı vermək istərdiniz?

Sosial əlaqələrin güclü olduğu iş yerlərindən biri şirkətlərdir. Şirkət bir və ya bir neçə şəxs, həmçinin başqa bir təşkilat tərəfindən yaradılan qurumdur. Qurumun məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdır. Sahibkar özünə, ətrafındakılara və dövlətə fayda verməyi düşünən fərddir.

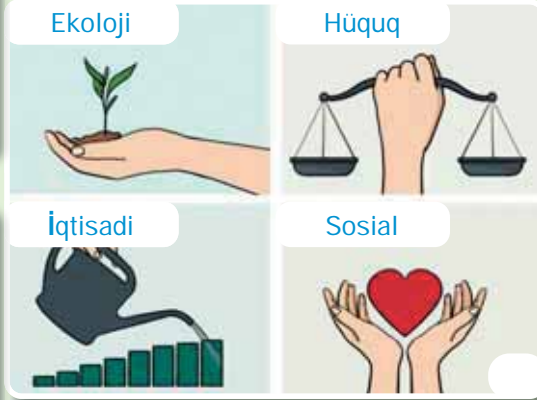
Şirkətlərə aid emblemlərdən biri

Bu məqsədlə şirkətlər daim ekoloji problemlərlə bağlı tədbirlərdə iştirak edir.

Bu məqsədlə şirkətlər orada çalışanların hüquqlarını qoruyur.

Ekoloji məsuliyyət: şirkətlər təmiz enerjiden istifadə üçün çalışmalı, havanı, suyu, torpağı çirkəndirməməli, canlı aləmə zərər vurmamalıdır.

Şirkətlər müxtəlif sahələrdə məsuliyyət daşıyır

İnsan hüquqlarının qorunması məsuliyyəti: şirkətdə çalışan və şirkətin yerləşdiyi əraziyə yaxın yaşayan insanların hüquqları pozulmamalıdır.

İqtisadi məsuliyyət: istehsal olunan məhsullar və göstərilən xidmətlər yüksək keyfiyyətli olmalı, dövlətə vergilər vaxtında ödənilməlidir.

Sosial məsuliyyət: şirkət müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən təhsil, səhiyyə müəssisələrinə və sosial qurumlara (uşaq evləri, qocalar evi və s.) xeyriyyə yardımları etməlidir.

Bu məqsədlə şirkətlər dövlət vergi orqanları ilə daim əməkdaşlıq edir.

Şirkət idman yarışlarına, festivallara, bayram şənliklərinə sponsorluq edir.

- 7 Şirkətlərin sosial həyat üçün əhəmiyyətini izah edin.
- 8 İ şəklindəki simvolların sosial həyat baxımından mənasını şərh edin.
- 9 J təsvirində şirkətlərin məsuliyyətlərini şərh edin.
- 10 J şəklində şirkətlərin təsvir olunan məsuliyyətinin sosial həyata təsirini müəyyən edin.
- 11 Şirkətlər məsuliyyət daşdıqları sahələrdə vəzifələrini yerinə yetirmədikdə nə baş verə bilər?

İnsanların ümumi məqsəd uğrunda sosial əlaqələr quraraq birləşməsi, hökumətdən asılı olmadan fəaliyyət göstərməsi bəşəriyyət üçün faydalıdır. Belə təşkilatlar Qeyri-Hökumət Təşkilatı (QHT) adlandırılır.

QHT-lərin (NGO (ing.) – Non-Governmental organization) emblemi

QHT-lər müstəqil fəaliyyət göstərən könüllü qruplardır. Onlar cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. QHT-lər, əsasən, sosial yönümlü işlər görür, insan hüquqlarının və ətraf mühitin qorunmasına kömək edir. QHT-lər yaradılarkən nizamnamələrində göstərəcəkləri fəaliyyət istiqamətləri qeyd edilir.

QHT-lərin fəaliyyət sahələri

QHT-lər bir və ya bir neçə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərə bilər. Əksər QHT-lərin fəaliyyət istiqamətləri, yəni məqsədi dövlətin mənafeyinə uyğun xidmət göstərməkdir. Bu təşkilatlar müxtəlif problemlərin həllinə dinc yolla nail olmağa üstünlük verir. Bəzi QHT-lər dünyanın bir neçə ölkəsində fəaliyyət göstərir. Onlar, əsasən, eyni problemlərlə məşğul olan və eyni tələblər irəli sürən QHT birlikləridir.

QHT-çilərin ətraf mühitin qorunmasına dair etiraz aksiyası

Fəaliyyət

- 1 A şəklində QHT-lərin embleminin hansı mənə daşdığına dair fikirlərinizi müzakirə edin.
- 2 QHT-nin cəmiyyətin sosial həyatı üçün əhəmiyyətini izah edin.
- 3 B təsvirinə əsasən ayrı-ayrı fərdlərin müxtəlif istiqamətli fəaliyyətini şərh edin.
- 4 C təsvirini şərh edin. QHT-çilər dinc etirazları ilə nəyə nail olmaq istəyirlər?
- 5 Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən və eyni problemin həllinə çalışan QHT-lər məqsədlərinə daha tez nail olur. Bunun səbəbini necə izah edə bilərsiniz?

"Qrinpis"lərin emblemi

"Qrinpis"çilərin fəaliyyət istiqamətləri

"Qrinpis"çilər qazanc məqsədilə kimyəvi dərmanlardan istifadə edərək daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən sahibkarların da əleyhinə mübarizə aparırlar. Onlar insanları təbii qidalara üstünlük verməyə çağırırlar.

Dünyanın ən güclü QHT-lərindən biri "Qrinpis" (ing. Greenpeace "yaşıl sülh" deməkdir) təşkilatıdır. Bu təşkilatın üzvlərinin sayı 3,2 milyon nəfərdən çoxdur. Təşkilat dünyanın 40-dan çox ölkəsində fəaliyyət göstərir.

Ötən əsrin 60-cı illərinin sonlarına yaxın Amerika Birləşmiş Ştatları hökuməti Alyaska sahilindəki kiçik bir adada nüvə sınaqları keçirmək qərarına gəlir. Seysmik cəhətdən təhlükəli olan bu ərazidə qorxulu silahın sınaqlarını dayandırmaq məqsədilə etirazçı qrup yaranır. Qrup üzvləri cəmiyyətə çağırışlar edir və onlara qısa zamanda minlərlə insan qoşulur. Etirazlar nəticəsində 1971-ci ildə ABŞ hökuməti sınaqları dayandırmalı olur. "Qrinpis" hərəkatının rəsmi yaranma tarixi də elə bu ildən hesab edilir.

"Qrinpis" təşkilatının məqsədi Yer kürəsində təbii mühiti qorumaqdır. Onlar bu məqsəd uğrunda mübarizə aparırlar. Son illər "Qrinpis"çiləri plastik kütlələrdən istifadə edilməsi və onların tullantı kimi təbiətə atılması daha çox narahat edir.

"Qrinpis" QHT-lərinin fəaliyyət göstərdiyi ölkələr

- 6 D şəklinə əsasən "Qrinpis" QHT-nin embleminin mənasını şərh edin.
- 7 E təsvirinə əsasən "Qrinpis" in məqsədlərini izah edin.
- 8 F şəklindəki xəritə-sxemə əsasən "Qrinpis" təşkilatının hansı qitələrdə daha geniş yayıldığını müəyyənləşdirin və səbəblərinə dair fikirlərinizi müzakirə edin.
- 9 Bu mövzu ilə tanış olmazdan əvvəl evinizdə istifadə edilən plastik qabların təbiətə vurduğu zərərlər haqqında bilirdinizmi? Plastik qablardan təkrar istifadənin hansı yollarını bilirsiniz?
- 10 Gələcəkdə QHT yaratmaq istərdinizmi? Yaratmaq istədiyiniz QHT-nin fəaliyyətini hansı istiqamətlərdə görürsünüz?

Azərbaycan cəmiyyətinin həyatında fəal iştirak edən və çox sayda insanların çalışdıqları iş yerlərindən biri Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti – SOCAR-dır. SOCAR neftin çıxarılması, daşınması, emalı və istehlakı sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət şirkətidir.

Neftçilər iş növbəsində

SOCAR şirkəti təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərir. SOCAR-a məxsus yanacaq-doldurma məntəqələri bir çox ölkələrdə – İsveçrədə, Avstriyada, Rumıniyada, Gürcüstanda, Türkiyədə, Ukraynada və s. mövcuddur. Bu məntəqələrdə azərbaycanlı işçilər çalışırlar.

Hazırda SOCAR-da 50 min nəfərə yaxın işçi çalışır. İşçilərin təhlükəsizliyi və hüquqları qorunur.

Şirkət ölkədə həyata keçirilən sosialyönümlü tədbirlərdə yaxından iştirak edir. Azərbaycan cəmiyyətində SOCAR-ın bu fəaliyyəti müsbət qarşılır.

İsveçrədə SOCAR-a aid YDM

SOCAR işçiləri ekoloji təbirdə

Fəaliyyət

- 1 A şəkildə neftçilərin geyimini və iş şəraitini şərh edin.
- 2 B şəklinə əsasən xarici ölkələrdə SOCAR YDM-in görünüşünü və dizaynını şərh edin.
- 3 SOCAR-ın ölkəmizi bütün dünyada tanıtmasında rolunu qiymətləndirin.
- 4 C şəkildə SOCAR işçilərinin hansı layihədə iştirak etdiyini müəyyənləşdirin və bu tədbirin önəmini izah edin.
- 5 SOCAR-ın sosialyönümlü fəaliyyətinə dair məlumatları müzakirə edin.

Dəyərləndirmə

1 Uyğunluğu müəyyən edin.

1. Sosial məsuliyyət

a. Şirkət vergi ödəməklə dövlət büdcəsinin formalaşmasında iştirak edir.

2. İqtisadi məsuliyyət

b. Yaşıllaşdırma tədbirlərində iştirak edir.

3. Ekoloji məsuliyyət

c. Şirkət bayram şənliklərinə sponsorluq edir.

2 Skautçuya məxsus işarəni tapın.

3 Debat təşkil edin. Komandalara ayrılıb mövzu ətrafında müzakirə aparın.

Mövzu

SOSIAL ƏLAQƏLƏR VACİBDİRMİ?

Təsdiqedic komanda	İnkaredici komanda	Ekspert qrupu
<ul style="list-style-type: none"> Sosial əlaqələr məsuliyyət hissini yaradır. Sosial əlaqələr cəmiyyətdə normaları, standartları formalaşdırır. 	<ul style="list-style-type: none"> Sosial əlaqələr olmadan da insan məsuliyyətli olmalıdır. Cəmiyyətin idarə olunması üçün normaların olması vacib deyil. 	<p>Heç bir qrupa daxil olmayan 3-5 şagirddən ibarət ekspert heyəti seçilir. Hansı komandanın göstərdiyi əsasların daha inandırıcı olduğu müəyyən edilir.</p>
<p>Hər bir qrup öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün əlavə müddəalar təqdim edə bilər.</p>		

Dərsə başlarkən

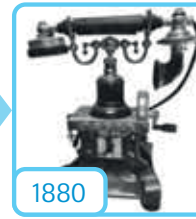
Telefon (yunanca "tele" – uzaq, "phone" – səs) aparatı ilk dəfə uzaqdan deyil, iki qonşu otaq arasında əlaqə yaratmaqla sınaqdan keçirilmişdir. Bu cihaz Aleksandr Qreham Bell tərəfindən 1876-cı ildə ixtira edilmişdir.

B

1876

1880

1960

İlk telefon aparatı quruluş və imkanlarına görə müasir aparatlardan çox fərqlənsə də, o dövr üçün insanlar arasında əlaqə qurmağın yeni üsulu kimi böyük texnoloji sıçrayış idi. Zaman keçdikcə cəmiyyətin tələbləri çoxalır, uzaq məsafədən əlaqə saxlamaq istəkləri artırdı. 1930-cu ildə Avropada videoaparat qoşulan ilk telefonlar yaradıldı. Bu aparatlar bir-biri ilə qoşa kabellə birləşdirilməsinə görə uzaq məsafələrdə istifadə oluna bilmirdi. Qitələrarası əlaqələrdən söz belə gedə bilməzdi. Belə aparatların sayı və imkanları çox məhdud idi.

İlk videogörüntülü telefon nümunələrindən biri

Mobil telefon ilk dəfə 1973-cü ildə təqdim edildi. "Motorola" şirkətinin istehsal etdiyi 2 kiloqram ağırlığında bu aparat minlərlə kilometr məsafədə olan insanların bir-biri ilə əlaqə qurmasına imkan verdi. Bu hadisə cəmiyyətdə sosial əlaqələrin qurulmasının yeni mərhələsi idi.

İlk mobil telefon

Fəaliyyət

- 1 1876-cı ildən əvvəlki dövrdə insanlar bir-biri ilə necə əlaqə qururdular?
- 2 A şəklində təsvir olunan ilk kabelli telefonlar insanlar arasında əlaqələrin qurulmasına necə təsir etdi?
- 3 İlk telefonların görünüşü ilə texnologiyanın inkişafı arasında hansı əlaqəni görürsünüz?
- 4 B şəklində təsvir edilən telefonun sosial əlaqələr baxımından hansı üstünlükləri və çatışmazlıqları vardı?
- 5 C şəklindəki ilk mobil telefonun sosial əlaqələr baxımından əhəmiyyətini müzakirə edin.

Müasir dövrdə mobil telefonlar böyük sürətlə təkmilləşir.

Hazırda dünyada 5 milyardan çox mobil telefon, 2 milyardan çox internet istifadəçisi var.

Mobil telefonlar qitələr arasında ani əlaqə qurmağa, informasiyanın sürətlə ötürülməsinə imkan verir. Bunun da nəticəsində dünyada baş verən hadisələrdən həmin an xəbərdar olmaq mümkündür.

Müasir telefonların ticarətdə etdiyi dəyişiklik

İnformasiya texnologiyalarının, o cümlədən mobil telefonların yüksəksürətli inkişafı ticarət əlaqələrinin və alış-veriş imkanlarının genişlənməsində yeni mərhələyə təkan verdi. Hazırda mobil telefonlar bu prosesin əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Müasir smartfonlar üçün yazılan mobil tətbiqlər vaxt itirmədən istədiyiniz məhsulu əldə etməyə imkan verir. Bu gün əsas mobil tətbiqlərdə mal alış-verişi belə baş verir:

- Arzu edilən mal seçilir və bəyənilir;
- Seçilən mal "səbətə yığılır";
- Malın pulu internet-bankçılıq və digər onlayn ödəmə üsulları ilə ödənilir;
- Seçilmiş malın nəqliyyat vasitəsinə yüklənməsindən başlayaraq təyin olunmuş ünvana çatdırılmasına dək harada olduğu izlənilir;
- Mal uyğun ünvana çatdırılır.

Göründüyü kimi, heç yerə getmədən, vaxt itirmədən istənilən malı evə qədər gətirmək mümkündür.

Müasir texnologiyalar dünyanın istənilən nöqtəsində olan insanların bir araya gəlməsinə, iclas, toplantı və vebinarlar keçirməsinə imkan verir. Bu yalnız fərdlərə deyil, həmçinin şirkət və dövlətlər arasında əlaqələrə də aiddir. Məsələn, bir şirkət istehsal etdiyi məhsulu dünyanın müxtəlif ölkələrində satışa çıxara və reklam edə bilər. Yaxud işdəki problemi bir neçə saat ərzində həll etmək mümkün olur.

Müasir telefonların qitələrarası əlaqələrdəki imkanları

- 6 D şəklinə əsasən mobil telefonların sürətlə dəyişməsinin səbəblərini müzakirə edin.
- 7 D şəklindəki məntiqə əsasən gələcəkdə telefonlar necə ola bilər?
- 8 F şəklindəki sxemə əsasən smartfonların insanların gündəlik həyatına təsiri barədə fikirlərinizi bildirin.
- 9 E şəklinə əsasən mobil telefonların ticarət əlaqələrindəki rolunu şərh edin.
- 10 E şəklindəki təsvirin cəmiyyət üçün faydasını şərh edin.
- 11 50 ildən sonra cəmiyyətdə əlaqələrin qurulması üçün istifadə olunacaq vasitələri necə təsəvvür edirsiniz?

Hər kəsin doğulduğu və böyüyüb başa çatdığı məkan onun vətənidir. Oradakı ağaclar, küçələr, binalar, hətta insanların həyat tərzini də ona doğmadır. Bununla yanaşı, istənilən şəxs yaşadığı məkanın tarixinə, mədəniyyətinə, bu məkanın adının haradan yarandığına, öz şəcərəsinə böyük maraq göstərir. Çünki hər bir insan keçmişlə gələcək arasındakı sosial zəncirin halqası rolunu oynayır.

İnsanın heç vaxt unutmadığı yerlərdən biri onun təhsil aldığı məktəbi, orada dostluq etdiyi sinif yoldaşları, şəxsi dostları, qonşuları və ona dərs deyən müəllimləridir. İnsan məktəbdə təhsil almaqla yanaşı, öz fikir və düşüncələrini sərbəst ifadə etmək bacarıqları qazanır, digər insanlarla ünsiyyət qurmağı öyrənir. Hər bir insanın cəmiyyətdə müəyyən vəzifələri var. Bu, ilk növbədə, vətəndaşlıq vəzifələridir. Vəzifə vətəndaşın yerinə yetirməli olduğu öhdəliklərdir. Vətəndaşlar yaşadıkları məkanda sosial, ekoloji, **mədəni** və digər məsələlərdə müəyyən məsuliyyət daşıyırlar.

Fəaliyyət

- 1 Yaşadığınız məkanın tarixinə dair hansı məlumatları söyləyə bilərsiniz?
- 2 Yaşadığınız məkanın (kənd, şəhər, qəsəbə) adının mənası nədir?
- 3 Soykökünüzə aid nə deyə bilərsiniz? A şəklinə əsasən ailənizdə böyüklərin köməyi ilə şəcərə ağacınızı qurun. Soykökünüzün məkana görə dəyişmə tarixini öyrənin.
- 4 B şəklinə hansı kollektiv təsvir edilmişdir? Siz daha hansı kollektivlərdə iştirak edirsiniz?
- 5 C şəklinə əsasən insanların sosial vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu sadalayın.
- 6 D şəklinə əsasən ekoloji məsuliyyətin əhəmiyyətini izah edin.
- 7 E şəklinə əsasən mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyətlərin cəmiyyət üçün rolunu şərh edin.

Hər bir fərdin təkəcə ailəsi, məktəbi və ya iş kollektivi qarşısında deyil, eləcə də vətəndaşı olduğu ölkəsi qarşısında vəzifələri var. Azərbaycan vətəndaşı kimi bizim də qarşımıza müəyyən vəzifələr qoyulmuşdur. Məsələn:

- Azərbaycan Konstitusiyasına və qanunlarına riayət etmək;
- Dövlət rəmzlərinə (bayraq, gerb, himn) hörmət etmək;
- Vətənə sədaqət nümayiş etdirmək və s.

Hər bir vətəndaş Azərbaycanın suverenliyinin və müstəqilliyinin müdafiəsində dövlətin yanında olmalıdır.

Ölkəmizdə Azərbaycan dili dövlət dilidir. Hər bir vətəndaş dövlət dilini bilməli, vətənimizin coğrafiyasına, tarixinə və mədəniyyətinə dair məlumatlı olmalıdır.

Yaşadığı xarici ölkələrdə yerli qanunlara, adət və ənənələrə hörmətlə yanaşmalı, orada yaşadığı müddətdə bu qanunlara əməl etməlidir.

Azərbaycanlılar hazırda dünyanın 70-ə qədər ölkəsində yaşayırlar. Onlar yaşadıkları ölkənin vətəndaşları olsalar da, Azərbaycan dilində danışıq, milli ənənələrimizi qoruyub saxlayırlar. Həmvətənlərimiz həmin ölkələrdə lobbı, yəni öz ölkəsinin mənafeyinə xidmət etmək üçün yaradılan təşkilatlarda fəaliyyət göstərir, vətənimizi təbliğ edir, Azərbaycanı dünyaya tanıdırlar. Bu tədbirlərdə xaricdə təhsil alan çoxsaylı azərbaycanlı tələbələr də aktiv iştirak edirlər.

- 8 F təsvirinə görə Azərbaycan vətəndaşı olmağın məsuliyyətini şərh edin.
- 9 G şəklində xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar təsvir edilmişdir. Onlarla yerli vətəndaşlar hansı əlaqələri qura bilər?
- 10 Xaricdə yaşayan qohumlarınız, tanışlarınız varmı? Onlarla yaşadıkları ölkədəki həyat tərzini və sosial əlaqələri barədə söhbət edin. Həmin şəxslərə aşağıdakı suallarla müraciət edin:
  - a) Yaşadıkları ölkədə Azərbaycanı necə təmsil edirlər?
  - b) Onlar bu prosesdə necə iştirak edirlər?
- 11 Azərbaycanı xaricdə layiqincə təmsil etmək üçün hansı keyfiyyətlərə malik olmaq lazımdır?

Müstəqil türk dövlətləri

Azərbaycan türkləri, qazaxlar, özbəklər, türkmənlər, qırğızlar, tatarlar, başqırdlar, uyğurlar, qaqauzlar, altaylar, Krım tatarları, Ahıska türkləri və digərləri.

Hər bir insanın vətəndaş mövqeyi ilə yanaşı, həm də milli məsuliyyəti var. Milli məsuliyyət insanın aid olduğu millətin mənafeyinin qorunmasıdır. Millət eyni dildə danışan, vahid məkanda yaşayan, tarixi keçmişə və oxşar adət-ənənələrə malik cəmiyyətdir. Türklər dünyada böyük bir ailədir. Onlar Türk Birliyi yaratmışlar.

Türk Birliyi Asiya və Avropada geniş məkanı əhatə edir. Sahəsi 12 milyon kv. km-dən böyük olan bu ərazidə yaşayan türklərin sayı hazırda 200 milyondan çoxdur. Onlar müxtəlif adlarla tanınırlar: Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, qazaxlar, özbəklər, türkmənlər, qırğızlar, tatarlar, başqırdlar, uyğurlar, qaqauzlar, altaylar, Krım tatarları, Ahıska türkləri və digərləri.

Türklərin yayıldığı ərazilər

Müstəqil türk dövlətləri	Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan
Müxtəlif ölkələrin tərkibində muxtariyyətə malik olan türk qurumları	Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaş, Saxa, Xakasiya, Tuva, Altay, Kabarda-Balkar, Qaraçay-Çerkəz, Sintsizyan-Uyğur, Qaqauz Eli
Yerli türk xalqları	Ahıska türkləri, Krım tatarları, karaimlər, şorlar, kumandılar, teleutlar, tofalılar, çelkanlar, türkmənlər, İran türkləri (azərbaycanlılar), qızılbaşlar, əfşarlar, qaşqaylar və digərləri.

Fəaliyyət

- 1 A təsvirinə və cədvələ əsasən suallara cavab verin:
  - a) Müstəqil türk dövlətləri hansılardır?
  - b) Türk dövlətlərini yerləşməsinə görə hansı qruplara ayırmaq olar?
  - c) Xəritəyə əsasən ərazisi ən böyük olan türk dövlətini müəyyən edin.
  - d) Hansı türk dövlətinin üç tərəfdən dəniz sərhədi var?
  - e) Hansı türk dövlətlərinin bir-biri ilə sərhədləri var?
  - f) Xəzər dənizinə çıxışı olan türk dövlətləri hansılardır?
- 2 B şəklinə və cədvələ əsasən yerli türklərin hansı ölkələrdə yaşadıklarını müəyyən edin.

TDT-nin bayrağı

Türklər özlərinə məxsus tarixi adət-ənənələrə sadıqdırlar. Onlar birgə el şənlikləri, milli bayramlar keçirirlər. Bayramlardan biri də Milli Yaylaq Festivalıdır. Festival hər il fərqli ölkədə keçirilir. Elat və yaylaq ənənələrini yaşatmaq üçün türk xalqlarının yüzlərlə nümayəndəsi hər il yazın sonunda bir araya gəlir. Onlar dostluq yarışları keçirir, özlərinə məxsus yeməklər nümayiş etdirirlər.

Çövkən oyunu

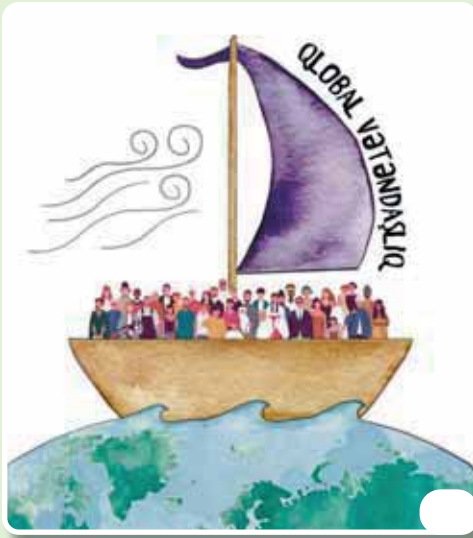
Müstəqil türk dövlətləri daha güclü olmaq, xarici siyasətdə eyni mövqedə dayanmaq, bir-biri ilə daha yaxından əməkdaşlıq etmək üçün bir bayraq altında birləşmişlər. Bu məqsədlə 2009-cu ildə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası yaradılmışdır. Hazırda bu təşkilat Türk Dövlətləri Təşkilatı adlanır. TDT-nin məqsədi iqtisadi, hərbi, mədəniyyət və digər sahələrdə birgə layihələr hazırlayıb həyata keçirməkdir. Layihələrə misal olaraq Türk Universitetlər Birliyinin yaradılmasını, ortaq türk əlifbasının və ortaq dərslərin hazırlanmasını və s. göstərmək olar.

Milli Yaylaq Festivalı

Milli idman oyunlarını bərpa etmək və onları dünyaya tanımaq festivalın məqsədlərindən biridir. Minillik tarixi olan atüstü çövkən oyunu onlardan biridir. Qarabağ atları ilə aparılan belə yarışları izləmək üçün festivala dünyanın müxtəlif ölkələrindən xeyli sayda qonaqlar dəvət olunur və turistlər gəlir.

- 3 A və C təsvirlərinə əsasən suallara cavab verin.
  - a) Bayrağın rəngi hansı türk dövlətinin bayrağından götürülmüşdür?
  - b) Bayraqda Günəş rəmzi hansı ölkəni ifadə edir?
  - c) Azərbaycan, Türkmənistan və Türkiyənin TDT bayrağındakı "izi" hansıdır?
- 4 D şəklində təsvir edilən Milli Yaylaq Festivalının özünəməxsusluğunu şərh edin.
- 5 E şəklinə və mətnə əsasən çövkən oyununun mahiyyətini araşdırın.
- 6 Türk Birliyinin dünyada daha güclü olmasının nə kimi əhəmiyyəti ola bilər?

Qlobal vətəndaşlıq düşüncəsi

Qlobal vətəndaşlıq düşüncəsinin formalaşmasında təhsilin mühüm rolu var. Məsələn, dünya ölkələrində təhsilin məzmunu eyni olarsa, bütün insanlar ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnər. Məsələn:

- Qadın və kişilərin hüquqları eynidir;
- İnsanları irqlərə ayırmaq yanlışdır;
- Təbii sərvətlərdən qənaətlə istifadə etmək lazımdır ki, gələcək nəsillər də bu sərvətlərdən istifadə edə bilsinlər;
- Qlobal ekoloji problemləri həll etmək üçün lokal ərazidən başlamaq lazımdır.

İnsanlar tarix boyu sülh, əmin-amanlıq, dostluq və yüksək həyat şəraitində yaşamaq istəmişlər. Ailəsini, xalqını, dövlətini sevən hər bir fərd öz problemlərinin həllini, ilk növbədə, dünyəvi problemlərin həllində görür. Belə insanlar özlərini konkret ölkənin vətəndaşından daha çox beynəlxalq ictimaiyyətin bir nümayəndəsi hesab edirlər. Onların problemlərə baxışları coğrafi ərazi və sərhədlərlə məhdudlaşmır, daha qlobal miqyasda – ümumbəşəri səviyyəyə keçir. Bu, "dünya vətəndaşlığı" və ya "**qlobal vətəndaşlıq**" mövqeyidir. Vətəndaşlıq və qlobal vətəndaşlıq bir-birini istisna etmir, əksinə, gücləndirir.

Qlobal vətəndaş özünü heç bir dövlətə, millətə mənsub hesab etmir. Onun xüsusi pasportu və rəsmi titulu da olmur. "Dünya vətəndaşları" mövcud problemləri ümumdünya miqyasında düşünür və onların həlli uğrunda mübarizə aparırlar. Bu yanaşma ilə "dünya vətəndaşları", əslində, mənsub olduqları regiona, dövlətə və ailəyə xidmət edirlər.

"Qlobal vətəndaş"ları düşündürən problemləri 4 qrupda birləşdirmək olar: sosial, **mədəni**, **iqtisadi** və ekoloji problemlər.

B

Qlobal vətəndaşı düşündürən problemlər

Fəaliyyət

- 1 A şəklinin dünya vətəndaşlığı üçün mənasını şərh edin.
- 2 Mətn və şəkillərə əsasən qlobal vətəndaşın əsas keyfiyyətləri haqqında fikirlərinizi bildirin.
- 3 B şəklinə əsasən qlobal vətəndaşın qarşısında duran vəzifələri sadalayın.
- 4 Özünüzü "Qlobal vətəndaş" hesab edirsinizmi?

Son illərdə bütün dünyada “**rəqəmsal vətəndaşlığın**” rolu getdikcə artır. Rəqəmsal vətəndaşlıq – virtual məkanda rəqəmsal resurslardan məsuliyyətə və təhlükəsiz şəkildə istifadə edərək fəaliyyət göstərməkdir.

Rəqəmsal vətəndaşlığın imkanları

Rəqəmsal vətəndaşlıq özünü bütün sahələrdə – elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, ticarət, rabitə, maliyyə-bank, təbiətin mühafizəsi və s.

Rəqəmsal vətəndaşlığın sosial əlaqələri

Rəqəmsal vətəndaşlıq XXI əsrin tələbidir. Bu bütün insanlar üçün vacibdir. Rəqəmsal vətəndaşlıq dünya vətəndaşlığı üçün bir mərhələdir. Rəqəmsal vətəndaşlıq dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan insanların ümumi əlaqələr qurmasına yardım edir, onların ortaq fəaliyyətini nizamlayır, qarşılıqlı hörmət və mədəni mühit yaradır.

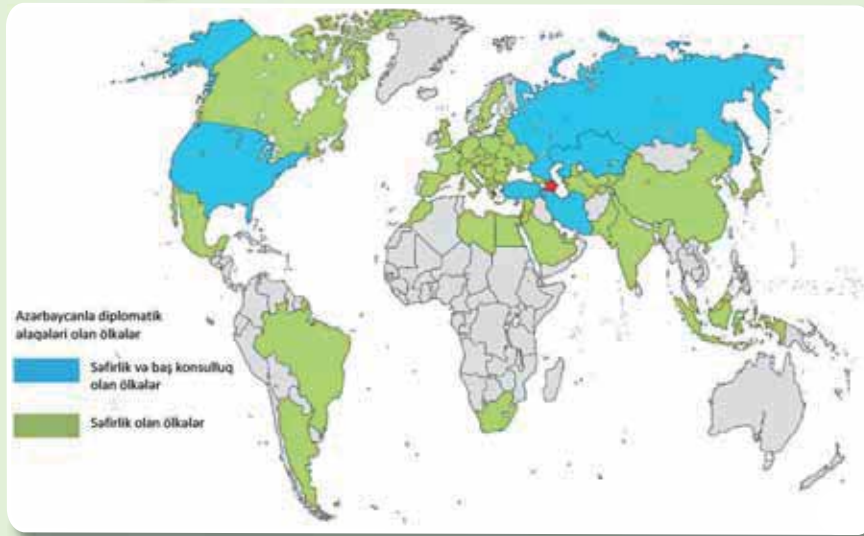
Rəqəmsal vətəndaşlıq və ticarət

Rəqəmsal vətəndaşlıq müəyyən təhlükələrlə üzləşir. Virtual məkanda qeyri-qanuni yükləmələr, ticarətdə aldatmalar, qanunsuz oyunlar, viruslar, plagiatlıq, hakerlik və digər təhlükələr yaranır. Bunlardan qorunmaq üçün rəqəmsal savadlılığa yiyələnmək çox vacibdir.

Rəqəmsal vətəndaşlıqda təhlükə signalı

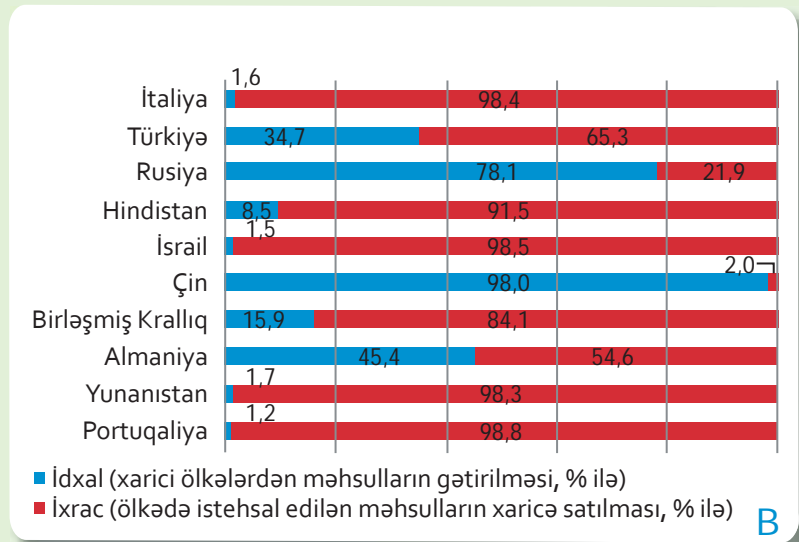
- 5 C təsvirinə əsasən rəqəmsal vətəndaşlığın hansı sahələri əhatə etdiyini müəyyənləşdirin.
- 6 D təsvirində rəqəmsal vətəndaşlığın hansı elementi verilmişdir?
- 7 E təsvirinə əsasən rəqəmsal vətəndaşlığın sosial əlaqə vasitələrini sadalayın.
- 8 Mətnə və F təsvirinə əsasən sosial baxımdan rəqəmsal təhlükələri qruplaşdırın və onlardan qorunma yollarına dair fikirlərinizi söyləyin.

Azərbaycan Respublikasının dünyanın əksər ölkələri ilə geniş siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri var. Hazırda Azərbaycanın dünyanın 177 ölkəsi ilə diplomatik əlaqələri mövcuddur. Diplomantik əlaqələr siyasi münasibətləri ifadə edir və ölkələrdə səfirliklərin, konsulluqların, yaxud nümayəndəliklərin olduğunu bildirir.

İqtisadi əlaqələr ixrac və idxal olunan mal və məhsulların miqdarı ilə ifadə olunur. B diaqramında 2023-cü ildə Azərbaycan Respublikasının ən çox iqtisadi əlaqələri olan ölkələr haqqında məlumat verilmişdir.

Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşdiyinə görə milli mədəniyyətimiz Şərq və Qərb mədəniyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də Azərbaycan mədəniyyəti dünyanın əksər ölkələri tərəfindən qəbul edilir. Bu isə mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsi üçün mühüm şərtidir.

Fəaliyyət

1 A şəklindəki xəritə-sxemədə verilən şərti işarələrə əsasən ölkələri aşağıdakı cədvəldə qruplaşdırın.

Səfirlik və baş konsulluq olan ölkələr	Səfirlik olan ölkələr
--	-----------------------

2 B diaqramına əsasən ölkələri aşağıdakı cədvəl üzrə qruplaşdırın.

Daha çox məhsul ixrac olunan ölkələr	Daha çox məhsul idxal olunan ölkələr
--------------------------------------	--------------------------------------

Dəyərləndirmə

SOSIAL HƏYATIN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ AİD ÇÖL TƏDQIQATI

Tədqiqatın sualı

Dünyanı qorumaq üçün nə etməliyik?

Tədqiqatın planı

Məktəbdə şagirdlər və müəllimlər arasında sorğu keçirmək üçün anket tərtib etmək

Məlumat toplanılması

Sorğu anketinin suallarını qrupla birgə tərtib edin.

- 1.
- 2.
- 3.

Məlumatın təhlili

Sorğu anketi əsasında aldığınız cavabları ümumiləşdirin.

Tədqiqat nəticələrinin təqdimatı

Ümumiləşdirdiyiniz nəticələr əsasında slayd hazırlayın.

LAYİHƏ

* Layihəni həyata keçirmək üçün qruplara ayrılın. Qrupunuza ad qoyun. Qrup üzvlərinə tapşırıqlar hazırlayın. Qrup üzvlərindən birini lider seçin.

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TAPŞIRIQLAR

1. Sosial həyatın iştirakçılarını sadalayın.

2. Boş çərçivələrə uyğun sözləri müəyyən edin.

Vətəndaşlıq vəzifələri

3. Şəkillərin nəyə xidmət etdiyini müəyyənləşdirin və aralarındakı fərqi müqayisə edin.

4. Verilən ifadələri şirkətə (I) və ya QHT-yə (II) aid olduğuna görə qruplaşdırın.

1. Məqsəd gəlir aldə etmək deyil. 2. Məhsul istehsalı və ya xidmət sahələri istiqamətində fəaliyyət göstərir. 3. Sosialyönümlü işlər görür, insanlara kömək edir. 4. Könüllü birləşmiş qrupdur. 5. Dövlətə vergi ödəyir. 6. Ətraf mühiti qorumaq üçün məsuliyyət daşıyır.

I. _____

II. _____

5. "Onlar sadəcə dünyada mövcud olan problemləri düşünən və onun uğrunda mübarizə aparan şəxslərdir. Əslində, bu şəxslər mənsub olduqları regiona, dövlətə, öz ailəsinə xidmət edirlər". Bu ifadələr kimlər haqqındadır?

6. Verilən sözləri məntiqi ardıcılıqla sıralayın.

1. Millət 2. Fərd 3. Dövlət 4. Ailə 5. İş yoldaşı 6. Sınıf yoldaşı 7. Dünya vətəndaşı 8. Qonşu

7. Verilən təsvirlərin nəyi ifadə etdiyini və sosial həyatdakı rolunu müəyyənləşdirin.

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

SÖZLÜK

Ailə

Cəmiyyətin kiçik, lakin əsas sosial qrupudur. Ailə üzvləri bir-biri ilə qan, nikah əlaqələrinə malikdir və onlar birgə yaşayırlar. Üzvlərin sayına görə böyük və kiçik ailələr vardır.

Atmosfer

Yer kürəsini hər tərəfdən əhatə edən hava təbəqəsidir. Atmosfer müxtəlif qatlardan ibarətdir.

Biosfer

Yer kürəsində bitki və canlıların yaşadığı təbəqədir.

Buzlaqlar

Suyun donmuş halda yayıldığı ərazilərdir. Buzlaqlar okeanların üzərində və ya quruda yarana bilər. Buzlaqların yaranması üçün havanın temperaturu sıfır dərəcədən aşağı olmalıdır. Buzlaqlar dağlarda yarandıqda onları dağ buzlağı, yer səthində yarandıqda isə örtük buzlağı adlandırırlar.

Cəmiyyət

Eyni ərazidə uzun müddət yaşayan və aralarında müxtəlif və çoxsaylı əlaqələr olan insanlar birliyi.

Çay

Quru səthində, meylli relyef şəraitində, dərə boyunca su axınıdır. Çaylar öz dərəsini formalaşdırır.

Dövlət

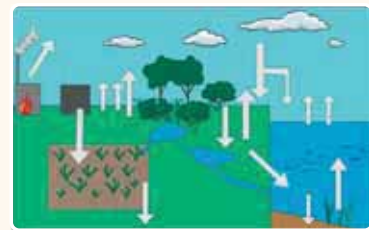
Müəyyən edilmiş sərhədlər daxilində cəmiyyətin qanunlarla idarə edilməsinə əsaslanan siyasi qurumdur. Hər bir dövlətin özünəməxsus bayrağı, himni, gerbi, pul vahidi və s. olur.

Dövrən

Təbiətdə bir maddənin başqa maddələrə çevrilməsinin və yerdəyişməsinin təkrarlanmasıdır.

Təbiətdə süxurların, suyun, havanın, bioloji komponentlərin, müxtəlif maddələrin dövrənı baş verir.

Dünya okeanı

Yer kürəsini əhatə edən və bir-biri ilə əlaqəsi olan iri su sahəsidir. Dünya okeanının tərkibinə 5 okean daxildir.

Dünyanın sosial mənzərəsi

İnsanların yaşadığı mühit və onların qarşılıqlı əlaqədə olduğu fərdlərarası həyat və qurumların fəaliyyətidir.

Fotosintez

Bitkilərin Günəş enerjisindən istifadə edərək qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələr hazırlamasıdır.

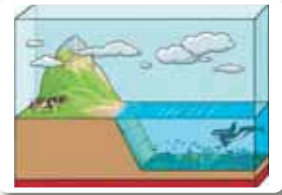
Göl

Yer səthindəki təbii çökək ərazilərdə toplanan su sahəsidir. Göllər hər tərəfdən quru ilə sərhədlənir. Göllər yaranma şəraitinə görə müxtəlif olur.

Hidrosfer

Yerin su təbəqəsidir. Dünya okeanından və quru sularından təşkil olunmuşdur.

Xidmət sahələri

Əhaliyə və məhsul istehsalına göstərilən xidmət növlərini əhatə edir. Bu sahələr olmadan digər sahələrin inkişafı mümkün deyil.

Nəqliyyat daşıyıcıları, inzibati binalar, habelə insanların istirahəti və sosial həyatı üçün tələb olunan xidmət sahələri mövcuddur.

Kənd təsərrüfatı

İqtisadiyyatın əhalini ərzaqla təmin edən və sənayenin müxtəlif sahələri üçün xammal istehsal edən sahəsidir.

Külək

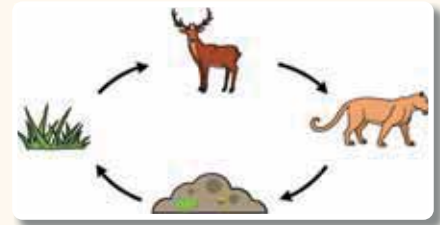
Atmosferin aşağı qatında havanın üfüqi istiqamətdə hərəkətidir. Küləklər sürətinə, tərkibində su buxarının miqdarına və əhatə etdiyi əraziyə görə müxtəlif olur.

QHT

Qeyri-hökumət təşkilatlarıdır. Eyni məqsəd uğrunda başqa ölkələrdəki həmfikirliyi ilə birlikdə fəaliyyət göstərən birliklərdir. Belə birliklərin fəaliyyətləri üçün onlara dövlət büdcəsindən vəsait ayrılmır. Onlar, əsasən, könüllülərin hesabına maliyyələşir. QHT-lər insan haqlarının müdafiəsi, ətraf mühitin qorunması ilə bağlı, həmçinin mədəni və sosialyönümlü tədbirlərdə iştirak edir.

Qida zənciri

Biosferin təbii komponentləri arasında davamlı baş verən prosesdir. Bitki

kütləsi otyeyən canlılar üçün qida mənbəyidir, ətyeyən heyvanlar otyeyən canlılarla qidalanırlar, onlar tələf olduqdan sonra mikroorqanizmlər tərəfindən parçalanaraq süxura qarışır və beləliklə, torpaq əmələ gəlir. Torpaq isə bitki aləminin inkişafı üçün münbit şərait yaradır.

Qlobal vətəndaşlıq

Dünyada mövcud olan ekoloji, iqtisadi, sosial, mədəni və s. problemləri düşünən, bu problemlərin həlli uğrunda mübarizə aparan şəxslərdir.

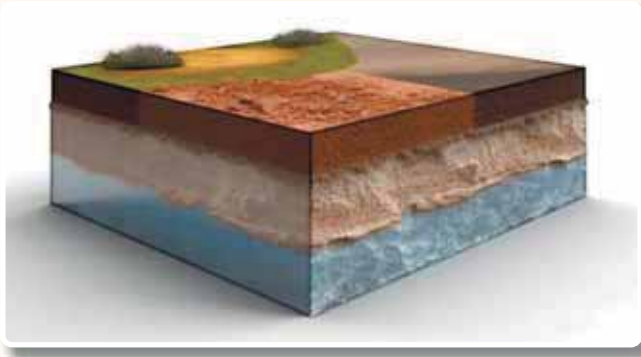
Qoruq

Hər hansı bir ərazidə təbiət komplekslərinin qorunduğu yerlərdir. Qoruqlarda ərazidəki təbii komponentlər qorunur.

Litosfer

Yerin bərk təbəqəsidir. Dağlar, düzənliklər, süxurlar bu təbəqəyə daxildir.

Millət

Ortaq xüsusiyyətləri (dil, əxlaq, adət-ənənə, tarixi keçmiş, ərazi və s.) olan sosial birlikdir.

Relyef

Yer səthinin nahamarlıqlarının cəmidir. Fiziki xəritələrdə yaşıl, sarı, qəhvəyi rəngin müxtəlif çalarları ilə təsvir edilir.

Sənaye

Hər hansı məhsul istehsal edən və ya xidmət göstərən müəssisələrin cəmidir.

Sınıf kollektivi

Müxtəlif elm və təhsil sahələri üzrə bilik və bacarıqlar əldə edilməsi məqsədilə yaradılan fərdlərin qrupudur.

Su buxarı

Suyun qaz halıdır. Su buxarı havada rütubətin olduğunu göstərir.

Süxur

Yerin üst qatında mineralların təbii birləşməsindən yaranan bərk maddədir. Süxurlar bitişik qaya şəklində və ya xırda parçalardan ibarət ola bilər.

Şəxsiyyət vəsiqəsi

Fərdin hansı dövlətin vətəndaşı olduğunu göstərən sənəddir. Şəxsiyyət vəsiqəsində soyad, ad, ata adı, təvəllüd, doğulduğu yer, qan qrupu yazılır.

Şirkət

Şirkət bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən yaradılan qurumdur. Qurumun məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdır. Şirkətlər məhsul istehsalı, tikinti işləri, xidmət, turizm və digər sahələr üzrə ixtisaslaşa bilər.

TDT

Türk Dövlətləri Təşkilatı əsası 2009-cu ildə qoyulmuş qurumdur. Türk dövlətlərinin birliyini ifadə edir. Tərkibinə 6 müstəqil türk dövləti daxildir.

Təbiət

Təbiət böyük miqyasda Yer kürəsini, lokal miqyasda isə ətraf mühiti ifadə edir. Təbiətdə müxtəlif komponentlər – dağlar, düzənliklər, meşələr, göllər, çaylar, heyvanlar aləmi və hava sıx qarşılıqlı əlaqədədir.

Təbii sistem

Ətraf mühitdəki hava şəraiti, su, torpaq, bitki və heyvanlar aləminin qarşılıqlı əlaqəsidir.

Torpaq

Litosferin üst yumşaq qatıdır. Torpaq ana süxur və humusdan təşkil olunub.

Tuqay meşələri

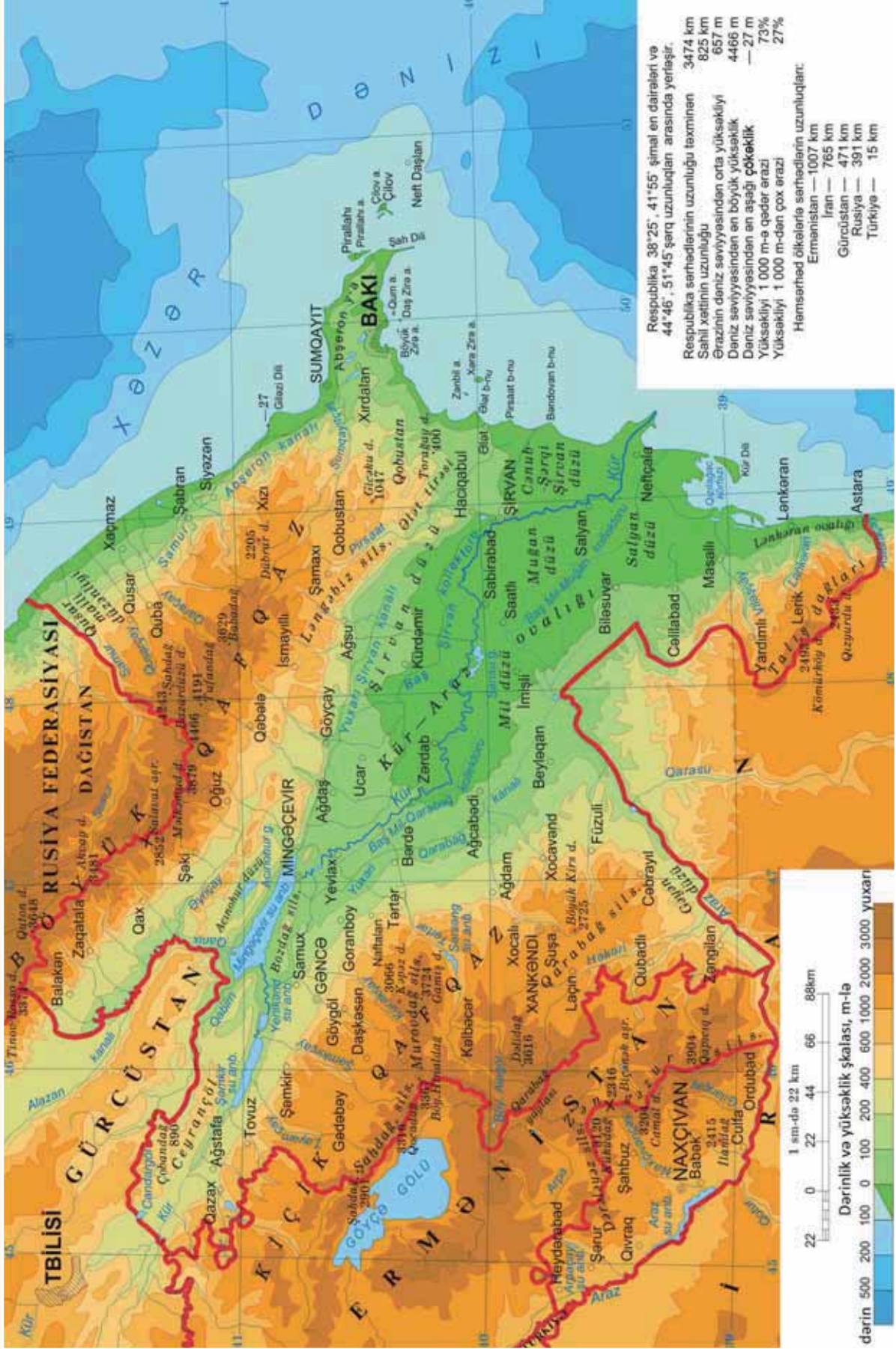
Kür çayı boyunca nəmli torpaqlarda yaranan ağac və kollardan ibarət cəngəlliklərdir.

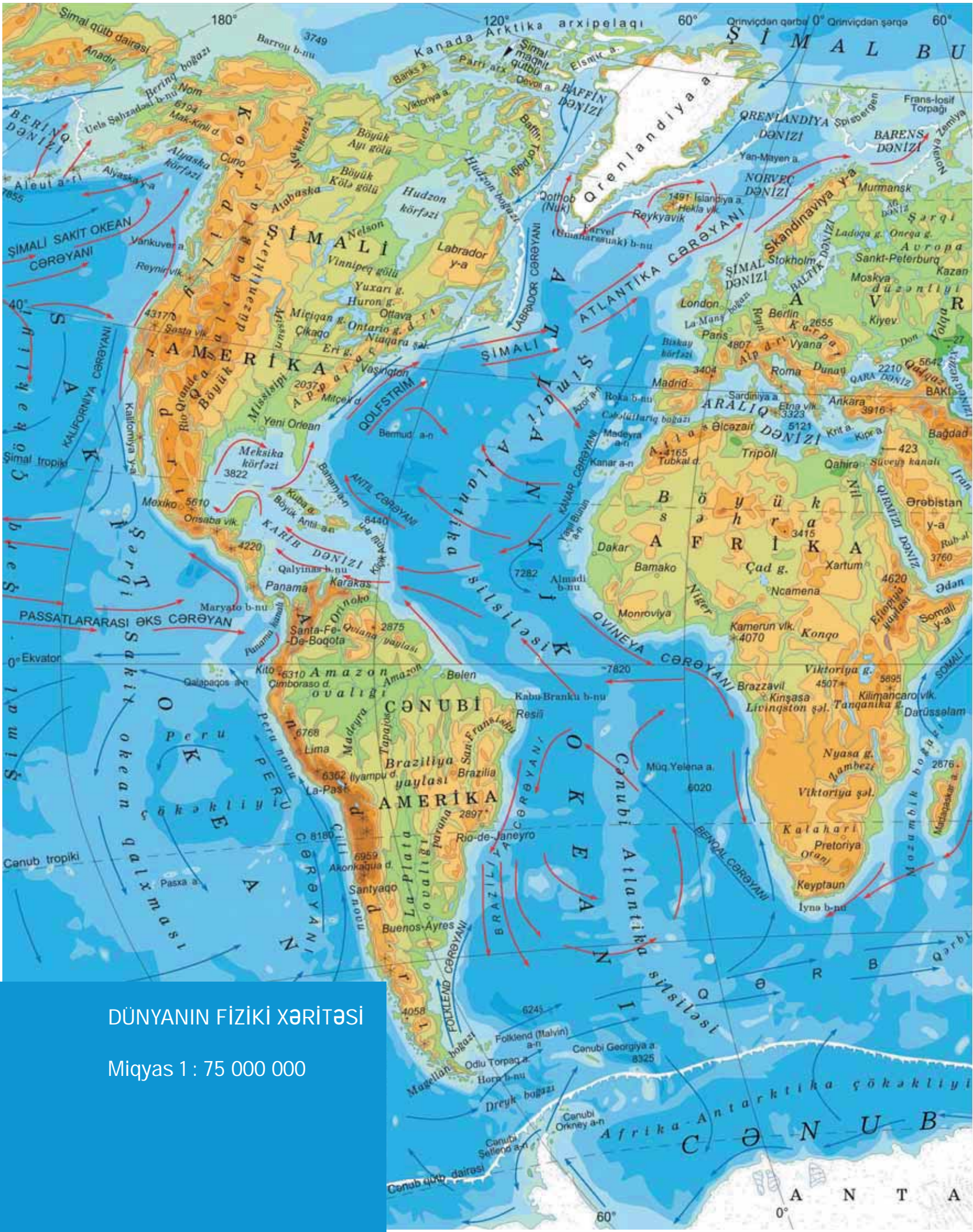

Miqyas 1 : 2 200 000

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI. FİZİKİ XƏRİTƏ

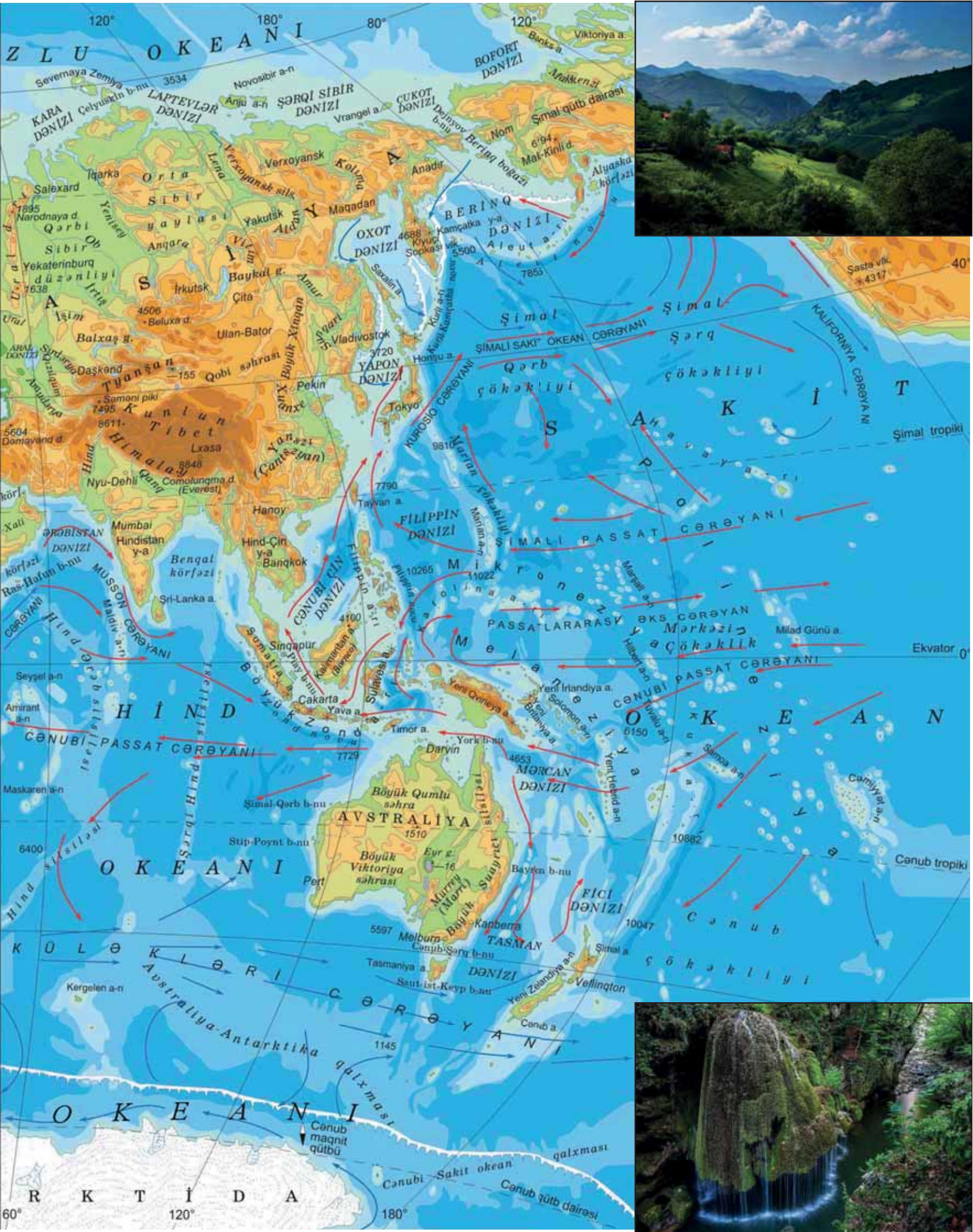

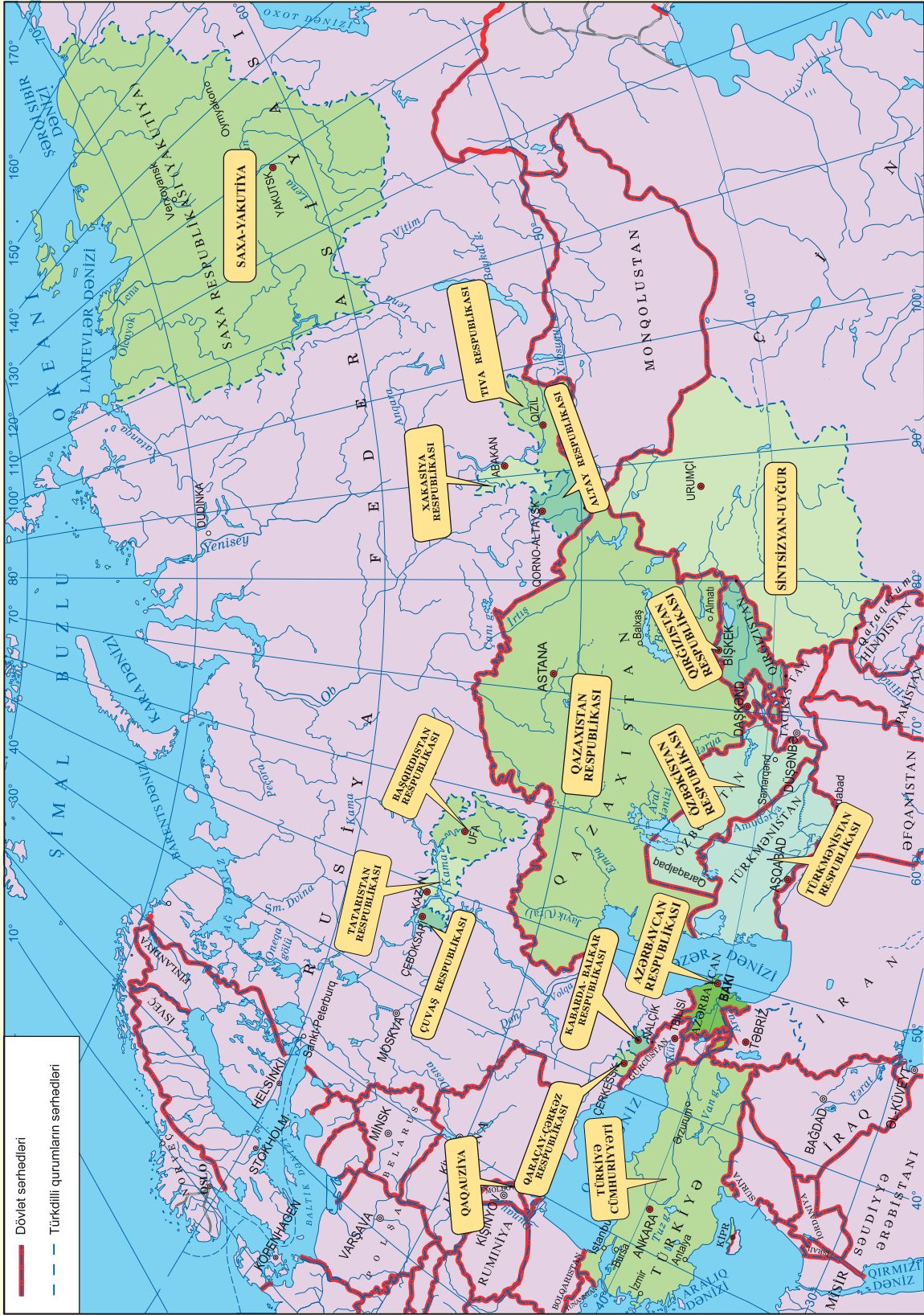
DÜNYANIN FİZİKİ XƏRİTƏSİ

Miqyas 1 : 75 000 000

Miqyas 1:25 500 000

BURAXILIŞ MƏLUMATI

Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün
coğrafiya fənni üzrə dərslik (2-ci hissə)

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər Famil Ələkbərov
Nərminə Seyfullayeva
Yelena Şabanova

Redaktor

Servet Karabağ – Qazi Universitetinin professoru, coğrafiya elmlər doktoru

Dil redaktoru Əsgər Quliyev
Texniki redaktor Zeynal İsayev
Dizayner Eldəniz Xocayev
Üz qabığı Taleh Məlikov
Rəssam Elmir Məmmədov
Korrektor Aqşin Məsimov

Məsləhətçilər

Şərafət Hüseynli – 2 nömrəli texniki-humanitar elmlər liseyinin coğrafiya müəllimi, əməkdar müəllim
Ülviyə Qasımova – DİM, coğrafiya üzrə aparıcı məsləhətçi
Rəyçilər
Mirnuh İsmayılov – coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şəfiqə Hübətova – coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi: 2024-034

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı bir hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

ISBN 978-9952-550-10-8

Hesab-nəşriyyat həcmi: 9,8. Fiziki çap vərəqi: 9,5. Səhifə sayı: 76.
Kəsimdən sonra: 220 × 275. Kağız formatı: 57 × 90 ¹/₈. Şrift və ölçüsü: Corbel, 12pt.
Ofset çapı. Sifariş____. Tiraj: 151 200. Pulsuz. Bakı – 2024

Əlyazmanın yığımına verildiyi və çapa imzalandığı tarix: 20.05.2024

Çap məhsulunu hazırlayan:
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (Bakı ş., A.Cəlilov küç., 96).

Çap məhsulunu istehsal edən:
"Şərq-Qərb" ASC (Bakı şəhəri, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17)

Pulsuz

Əziz məktəbli !

Bu dərslik sizə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sizə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, siz də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsınız ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşınız ondan sizin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sizə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

